(For Official Use Only)

Government of Maharashtra

STUDY OF ESTIMATING MULTIPLE COUNT OF BENEFITS GRANTED TO TRIBALS DURING SIXTH FIVE YEAR PLAN

Tribal Research & Training Institute
Maharashtra State
28, Queen's Garden, Pune - 411 001.

1986

(For Official Use Only)

Government of Maharashtra

STUDY OF ESTIMATING MULTIPLE COUNT OF BENEFITS GRANTED TO TRIBALS DURING SIXTH FIVE YEAR PLAN

Tribal Research & Training Institute
Maharashtra State
28, Queen's Garden, Pune - 411 001.

1986

PREFACE

Majority of the rural people particularly tribals are under the yoke of grinning poverty. These people are desperately looking for the deliverance of better socio-economic future. The Government has tried to tackle this phenomenon through introduction of Tribal Area Sub Plan. The Five Year Plans also stressed the importance on "Poverty alleviation" of this neglected section. The 20 points Economic Programme lays stress on acceleration to the development programmes of the Scheduled Tribes for their socio-economic upliftment.

Under I.R.D.P. and Integrated Tribal Development Programmes, Nucleus Budget, and various individual benefiting /family benefiting Schemes are introduced and implemented. These schemes are income generating and human resources development and few of them are welfare oriented.

The Tribal Research and Training PInstitute at the instance of Government in Tribal Development Department Government of Maharashtra conducted a study of, "Estimating multiple counts of benefits granted to tribal families" under various schemes implemented by various agencies engaged in a process of tribal development. The period under review was the tenure of VIth Five Year Plan (i.e. 1980-81 to 1984-85).

Under the study, 8 villages each, from Junnar tahsil of Pune district (Sahyadri Region) and Dhanora tahsil of Gadchiroli district (Gondwana Region) were selected for compilation of information required for the study.

These villages were selected on the basis of following criteria prescribed by the Ministry of Welfare, Government of India, New Delhi.

1. Accessibility of the village.
2. Village size
3. Tribal concentration
4. Level of Development

On the basis of the information compiled an analytical study was made.

The report is completed by Shri K.V.Bairagi, Research Officer under my guidance. Shri M.B.Surana, Dy.Director has supervised the work. Shri J.B.Avachat, Shri D.B.Humbare, Statistical Assistants and Shri S.Y.Malve Investigator have assisted in compilation of the information and tabulation.

I am very much thankful to the various agencies from Junnar and Dhanora tahsils who have made available the required information to the research team.

It is hoped that the suggestions contained in the report will be of immense use to the various agencies engaged in the socio-economic upliftment of the poor tribals.

Place : Pune

Date : 30th June 1986

(Dr.G.M.Gare)
Director
Tribal Research and Training Institute,
M.S., Pune 1

I N D E X

ABBREVIATIONS USED

Abbreviation		Meaning
TSP	:	Tribal Sub Plan
ATSP	:	Additional Tribal Sub Plan
MADA Pocket	:	Modified Area Development Approach Pocket
Govt.	:	Government
ITDP	:	Integrated Tribal Development Project.
SRP	:	State Reserved Police
MSTDC	:	Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation.
TDO	:	Tribal Development Officer
DRDA	:	District Rural Development Agency
IRDP	:	Integrated Rural Development Programmes
BPL	:	Below Poverty Line
ST	:	Scheduled Tribe

CHAPTER I

Agencies involved in implementation of Tribal Development Programmes

The tribals are the weakest among the weaker sections of the society. Due to long period of isolation and economic deprivation, the majority of them are living below the poverty line. Since Independance all out efforts are being made both by the State Government and the Central Government to uplift them socially, economically and educationally for bringing them on par with the general population.

In order to achieve the above objective, a special plan called "Tribal Area Sub Plan" is formulated for all round development of the tribal people and tribal areas. The Tribal Area Sub Plan of the State (including T.S.P., A.T.S.P. and M.A.D.A. Pockets) covers 6847 villages and 14 towns from 75 tahsils of 15 districts.

1.2 The planning process in Tribal Sub Plan have a mixture of beneficiary oriented (individual and family benefitting schemes), infrastructure and human resources development programmes.

The 20-Point Economic Programme also stresses importance on the upliftment of Scheduled Tribes living below the poverty line. The (7) (B) item of the 20 Point Programme deals with the development of Scheduled Tribes.

Role of Project Officers of I.T.D.P. in implementing schemes under Nucleus Budget

1.3 In order to meet the "Local Demand" of the tribal people and to implement the schemes of "Local Importance", a special fund called as "Nucleus Budget" is introduced by the Tribal Development Department during the year

1981-82. The funds under the Nucleus Budget are kept at the disposal of the Project Officers of the concerned Integrated Tribal Development Projects. Under the non-loan part of the budget, the following types of schemes are implemented by the Project Officer :-

(1) Pre-service recruitment training for employment in Nationalised Banks, Government, Semi-Government Offices (i.e. Army, S.R.P. etc.)

(2) Self-employment oriented trainings like tailor--ing, motor driving etc.

(3) Direct recruitment in Army, S.R.P., Railway Police etc.

(4) Schemes to meet social needs, educational development etc.

Under interest free loan part schemes, the income generating schemes are implemented in association with the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation.

Developmental Schemes : other than Tribal Development Department

1.4 Apart from supply of electric motor pumps/oil engines and schemes under Nucleus Budget of Tribal Development Department, a large number of need-based schemes under various sectors and sub-sectors viz. Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development, Co-operation, Forest, Social Forestry, Rural Development, Minor Irrigation, Soil Conservation, Land Reforms, Industries, Housing etc. have been formulated.

Such programmes and schemes are implemented by the concerned Departments. The Tribal Development Department earmarks the funds and place them with the various

implementing agencies. These Departments are held responsible for the execution of the programmes in Tribal Sub Plan Area. The monitoring of expenditure of various Departments is done by the Planning and Monitoring Cell of the Tribal Development Department.

District Rural Development Agencies (DRDA)

1.5 The District Rural Development Agencies, in association with the State Bank of India and other Nationalised Banks, including regional rural banks also play a pivotal role in the process of Tribal Development. These agencies implement the schemes for the upliftment of families living below the poverty line. The schemes having income generation effect and providing full employment are formulated and implemented. Some of the important schemes are supply of milch animals, supply of bullock carts and bullock pairs, construction of wells, land development programmes, schemes from tertiary sector viz. hair cutting, grocery shops, tobacco shops, sewing machine etc.

Zilla Parishads

1.6 Apart from the above mentioned Government Departments, D.R.D.As., the Zilla Parishads having Tribal population in their administrative areas spend its own funds and implement some schemes for the development of Scheduled Tribes, such as, assistance for irrigation wells, supply of tiles, repairs to huts etc.

In short, Tribal Development activities are multi-level and multi-sectoral activities. The Tribal Development Department at Mantralaya level is the main co-ordinator of the activities of various departments.

CHAPTER II

Objectives and Methodology of Study

The Tribal Research and Training Institute, Pune at the instance of Government inTribal Development Department has conducted a study on "Estimating Multiple Counts of benefits granted to Tribal families during the VIth Five Year Plan (1980-81 to 1984-85), period in Tribal Sub Plan Areas of Maharashtra State.

2.2 Objectives

The objectives of the study were as under :-

(1) To study the extent of multiple counts in grant of benefits to tribal families under various individual / family benefitting schemes.

(2) To suggest remedial measures for proper execution of schemes in order to minimise extent of multiple counts.

2.3 Selection of Tahsils :

In order to study the extent of multiple counts it was decided to select two tahsils, one from Sahyadri region and the other from Gondwan region. The simple random sampling procedure was adopted for the selection of tahsils. On application of this procedure Junnar tahsil of Pune district from Sahyadri region and Dhanora Tahsil of Gadchiroli district from Gondwan region were selected.

2.4 Selection of villages

In order to study the flow of benefits under various individual and family benefitting schemes of various depart--ments, it was decided to select eight villages from each tahsil on the basis of following criteria prescribed by the Ministry of Welfare, Government of India.

A) Accessibility of villages

a) Accessible

b) Less Accessible

c) Inaccessible

B) Village size

a) Large size village

b) Medium size village

c) Small size village

C) Tribal Concentration

a) High Concentration

b) Medium Concentration

c) Low Concentration

D) Level of development

The level of development in the villages was determined from the availability of infra-structural facilities such as, Educational facilities (Primary/Secondary and Higher Secondary Schools), Drinking water facilities (sufficient throughout the year), Electrification, Medical facilities (Primary Health Centre), Adivasi Co-operative Society (A.C.S.) Irrigation facilities (Wells/Tanks/Canal), Bank facility etc.

2.5 Beneficiaries

After selection of villages, the lists of beneficiaries under various family benefitting schemes from the villages selected for the tenure of VIth Five Year Plan period i.e. 1980-81 to 1984-85 were obtained from the implement--ing agencies engaged in the process of Tribal Development. These agencies are :

(a) District Rural Development Agency (D.R.D.A.)

(b) District Dairy Development Officer.

(c) Project Officer, Integrated Tribal Development Project,

(d) Regional Manager, Tribal Development Corporation.

(e) Fisheries Development Officer.

(f) Tribal Development Officer.

(g) Block Development Officer.

(h) Tahsildar

(i) Assistant Registrar Co-operative Societies

(j) Divisional Soil Conservator

(k) Range Forest Officer's Office. etc.

On listing of beneficiaries under various schemes, information was tabulated and number of beneficiaries who have received benefit from one scheme and from more than one scheme were obtained.

2.6 Views of implementing agencies

In order to assess the views regarding granting of Multiple benefits, difficulties encountered in the selection of beneficiaries, availment of benefits by certain tribals from certain villages and to suggest measures to minimise the extent of multiple count, the concerned implementing agencies from Junnar and Dhanora tahsils were interviewed. The views of various implementing agencies from Tribal Sub Plan Area were also called for by mailed questionnaire . The views were analysed and incorporated in the report. This has helped to understand the problem in greater details.

CHAPTER III

Profile of the Study Conducted

As already mentioned in the earlier chapter eight villages each from Junnar and Dhanora tahsil were selected for compilation of lists of tribal beneficiaries under various income generating and other family/benefitting schemes. While selecting villages, a) accessibility of village, b) village size, c) tribal concentration and d) level of development etc. were taken into consideration.

Villages Selected

1)Rajur, 2)Nimgiri, 3)Amboli, 4)Sangnore, 5)Khamgaon, 6)Sukalwedhe, 7)Alu, and 8)Wanewadi from Junnar tahsil (District Pune) were selected. However at the time of compiling of the list it was observed that village "Wanewadi" has no tribal beneficiaries. It was therefore, substituted by other village "Khangaon" from the same tahsil.

In the case of Dhanora tahsil (Gadchiroli district) 1)Angara, 2)Murumgaon, 3)Mohali, 4)Dudhamala, 5)Katezari 6)Karwafa, 7)Masrigatta and 8)Ghodezari were selected. However, at the time of listing the beneficiaries the team did not get any beneficiary from village "Ghodezari" though it was cent percent tribal village. This village was therefore, substituted by other village "Yerkad" from same tahsil and with adopted criteria.

3.2 The information collected from the various implement--ing agencies was tabulated and multiple counts were ascertained. The figures in Table No.3.1 reveals the no. of beneficiaries who availed the benefit under one scheme or more than one schemes in selected sample.

Table No.3.1 : No.of beneficiaries counted under one scheme and more than one schemes

Sr No.	Tahsil/ Village	No.of beneficiaries under			Extent of Multiple Counts in percentages
		One scheme	More than One schemes	Total	
	A) JUNNAR TAHSIL				
1.	Rajur	95	86	181	47.51
2.	Nimgiri	94	54	148	36.49
3.	Amboli	89	31	120	25.83
4.	Sangnore	59	58	117	49.57
5.	Khamgaon	77	29	106	27.36
6.	Sukalwedhe	47	58	105	55.24
7.	Alu	13	16	29	55.17
8.	Khangaon	14	13	27	48.15
	Total (A)	488	345	833	41.42
	B) DHANORA TAHSIL				
1.	Angara	114	44	158	27.85
2.	Murumgaon	118	31	149	20.81
3.	Mohali	78	30	108	27.78
4.	Yerkad	80	28	108	25.93
5.	Dudhmala	48	25	73	34.25
6.	Katezari	28	21	49	42.86
7.	Karwafa	33	10	43	23.26
8.	Masrigatta	20	1	21	4.76
	Total (B)	519	190	709	26.80
	Total (A)+(B)	1007	535	1542	34.70

As regards Dhanora tahsil out of 709 total benefi--ciaries, 158 i.e. 22.29% were from village Angara, followed with village Murumgaon 149 (21.02%), Mohali and Yerkad 108 (15.23%) each and Dudhamala 73 (10.30%).

The extent of Multiple Count among these villages shows that the maximum percentage of multiple Count was in village "Katezari" where 21 (42.86%) out of 49 total beneficiaries were counted under grant of multiple benefits Next to Katezari Dudhamala had higher percentage i.e. 25 out of 73 (34.25%) of multiple Count followed with village Angara (27.85%) and village Mohali (27.78%).

3.3 Extent of Multiple Count

As shown in table No.3.1 there were in all 535 beneficiaries under multiple Counts. These beneficiaries were counted under two and more than two schemes. In the following table No.3.2 the beneficiaries under multiple count are grouped according to number of schemes ranging from 2 to 10 and above 10.

It can be seen from the above table that in all 1542 beneficiaries from Junnar and Dhanora tahsils were counted under various schemes from 16 selected villages. Out of these 1542 beneficiaries, the sample 833 (54.02%) were from Junnar tahsil and 709 (45.98%) were from Dhanora tahsil.

Out of 1542 total beneficiaries, 1007, i.e. 65.30% were counted only under one scheme, while 535 i.e. 34.70% were counted under more than one schemes or multiple schemes. The tahsilwise break up depicts a varied picture. The extent of multiple counts was on higher side in Junnar tahsil, i.e. 41.41%, than Dhanora tahsil (i.e. 26.80%). This is perhaps due to the fact that Junnar tahsil is comparatively advanced in communication than Dhanora tahsil.

As compared to the villagewise beneficiaries from Junnar tahsil, it is revealed that, out of 833 total bene--ficiaries, maximum number of beneficiaries were found in "Rajur" village 181 (21.73%) followed by "Nimgiri" 148 (17.17%), "Amboli" 120 (14.41%) and Sangnore, 117 (14.04%). Out of these four selected villages covering major bene--ficiaries, the villages Rajur and Sangnore are connected with all weather roads. While rest of two are served with fair weather roads. So far as multiple counts are concerned Rajur ranks first followed by Sangnore, Sukalvedhe, and Nimgiri.

While comparing the extent of multiple counts with the total number of beneficiaries in between the villages of tahsils, Village Sukhalvedhe had maximum percentage of multiple count i.e. 55.24% followed by Alu 55.17% and Sangnore 49.57%.

Table No.3.2 : Number of beneficiaries under Multiple Count

Sr No.	Name of the Tahsil/Village	No.of tribal beneficiaries who have availed benefits under Multiple Schemes or more than one schemes)										
		No.of Schemes 2	3	4	5	6	7	8	9	10	10 and above	Total No.of beneficiaries
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	A) JUNNAR TAHSIL											
1.	Rajur	34	14	14	7	7	1	4	2	1	2	86
2.	Nimgiri	21	12	6	4	4	1	-	3	-	3	54
3.	Amboli	12	8	3	3	3	1	-	1	-	-	31
4.	Sangnore	31	11	3	3	3	3	1	1	1	1	58
5.	Kamgaon	13	5	-	1	4	2	-	2	1	1	29
6.	Sukhalvedhe	19	11	10	8	5	2	1	1	1	-	58
7.	Alu	5	4	1	2	2	1	-	1	-	-	16
8.	Khangaon	3	2	2	4	2	-	-	-	-	-	13
	Total A	138	67	39	32	30	11	6	11	4	7	345
	Percentage with total beneficiaries under multiple count in tahsil.	(40.00)	(19.42)	(11.30)	(9.28)	(8.69)	(3.19)	(1.74)	(3.19)	(1.16)	(2.03)	100.00

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	B) DHANORA TAHSIL											
1.	Angara	23	14	4	1	1	-	-	-	1	-	44
2.	Murumgaon	22	7	1	1	-	-	-	-	-	-	31
3.	Mohali	14	6	4	1	2	1	-	2	-	-	30
4.	Yerkad	13	9	3	-	1	1	-	-	1	-	28
5.	Dudhmala	16	7	1	-	1	-	-	-	-	-	25
6.	Katezari	8	4	3	2	2	1	-	1	-	-	21
7.	Karwafa	5	2	1	-	1	-	1	-	-	-	10
8.	Masrigatta	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	Total B	102	49	17	5	8	3	1	3	2	-	190
	Percentage with total beneficiaries in tahsil	(53.68)	(25.79)	(8.95)	(2.63)	(4.21)	(1.58)	(0.53)	(1.58)	(1.05)		100.00
	Total A + B	240	116	56	37	38	14	7	14	6	7	535
	Percentage with total beneficiaries under Multiple count in sample	(44.86)	(21.68)	(10.47)	(6.97)	(7.10)	(2.62)	(1.30)	(2.62)	(1.13)	(1.30)	100.00

Note : The percentage under Col.(3) to (12) are with the total beneficiaries under Multiple count from respective tahsil.

From the Table No.3.2 it is noticed that out of 535 total families under Multiple Count during the span of five years, 345 (64.48%) were from Junnar tahsil and 190 (35.42%) were from Dhanora tahsil. 240 (45%) families from both the tahsils were counted under 2 schemes, while 116 (22%) under 3 schemes, 56 (10.47%) under 4 schemes, 37 (6.97%) under 5 schemes, 38 (7.10%) under 6 schemes, 14 (2.62%) under 7 schemes, 7 (1.30%) under 8 e schemes, 14 (2.62%) under 9 schemes, 6 (1.13%) under 10 schemes and 7 (1.30%) were under more than 10 schemes. Thus, it can be said that 67% of the total beneficiaries under multiple count were counted under 2 to 3 schemes.

The tahsilwise data depiets a varied picture. In Junnar tahsil about 60% beneficiaries were counted under 2 to 3 schemes whereas in respect of Dhanora Tahsil this ratio was about 80%.

In Junnar out of 345 beneficiaries under multiple count 138 (40%) were counted under 2 schemes, 67 (19.42%) were counted under 3 schemes 39(11.30%) were counted under 4 schemes, 32 (9.28%) were counted under 5 schemes, 30(8.69%) were counted under 6 schemes, 11 (3.19%) were counted under 7 schemes, 6 (1.74%) were counted under 8 schemes, 11(3.19%) were counted under 9 schemes, 4(1.16%) were counted under 10 schemes and 7(2.03%) were counted under more than 10 schemes.

In Dhanora tahsil more than half 102 (53.68%) beneficiaries, out of total 190 beneficiaries under multiple counts, were counted under 2 schemes, 49(25.79%) were counted under 3 schemes, 17 (8.95%) were counted

under 4 schemes, 5(2.63%) were counted under 5 schemes, 8(4.21%) were counted under 6 schemes, 3(1.58%) were counted under 7 schemes, 1(0.58%) was counted under 8 schemes, 3(1.58%) were counted under 9 schemes and 2(1.05%) were counted under 10 schemes.

3.4 Frequency Distribution

The frequency distribution of the tribal beneficiary households availing benefits under one and more than one scheme is given below :-

Table No.3.3 : Frequency Distribution of total beneficiaries

Group No.	Availing benefit under	Frequency (No.of tribal households)	Percentage distribution of benefits under one or multiple schemes
1.	One Scheme	1007	65.30
2.	Two Schemes	240	15.56
3.	Three Schemes	116	7.52
4.	Four schemes	56	3.63
5.	Five Schemes	37	2.40
6.	Six Schemes	38	2.46
7.	Seven Schemes	14	0.92
8.	Eight Schemes	7	0.45
9.	Nine Schemes	14	0.92
10.	Ten Schemes	6	0.39
11.	Above ten schemes	7	0.45
	Total beneficiaries	1542	100.00

It is clear from the above table that modal value of the frequency distribution is 1007. The median value falls in Group No.1. The Arithemetic mean of the frequency distribution is 140.18 and it falls in group no.1. Hence the Central tendency of the frequency distribution lies in group no.1. It clearly indicates that the majority of the tribal families are getting the benefit of one scheme only.

Sixty five (65) percent of the tribal families got the benefit of one scheme, 16 percent families derived the benefits from 2 schemes only. The percentage of benefits derived by more than 2 schemes is 19.

The frequency distribution of the tribal families under the multiple counts is as under :

Table No.3.4 : Frequency distribution of beneficiaries under Multiple count

Group No.	Availing benefit under	No.of tribal households (frequency)	Percentage distribution of the families in the range with total multiple count families
1.	Two schemes	240	44.86
2.	Three schemes	116	21.68
3.	Four schemes	56	10.47
4.	Five schemes	37	6.92
5.	Six schemes	38	7.10
6.	Seven schemes	14	2.62
7.	Eight schemes	7	1.31
8.	Nine schemes	14	2.62
9.	Ten schemes	6	1.12
10.	Above ten schemes	7	1.31
	Total	535	100.00

The figures in the above table reveals that out of total families under multiple count about 67 percent of the tribal families have any way got the benefits from two or three schemes only.

The schemes which are implemented for the development of tribals get very small share for each family. The nature of schemes are also different. Some are income generating, employment oriented and some are useful for social needs only. Some schemes are supplementary for their present job.

3.5 Nature of scheme implemented and schemewise Extent of Multiple Count :

During the tenure of VIth Five Year Plan, various types of schemes were implemented for the development of scheduled tribes from Junnar and Dhanora tahsils. Table No.3.5 deals with these schemes implemented in VIth Five Year Plan period. They are grouped under three broad catageories viz.

I) Schemes under Tribal Sub Plan

II) Schemes under Nueleus Budget and

III) Anti Poverty Programme Schemes i.e. schemes under Integrated Rural Development Programme (IRDP).

These Schemes are further categorized under the following Sub-groups viz.

a) Schemes under Agricultural Development

b) Schemes under Dairy Development

c) Schemes to meet Social Needs

d) Schemes under Fisheries

e) Schemes under Animal Husbandry

f) Schemes under Co-operation

g) Employment Oriented Schemes

h) Schemes undertaken through Integrated Rural Development Programme (I.R.D.P.)

Table No.3.5 : No.of beneficiaries under various schemes and extent of Multiple count from selected villages of Junnar and Dhanora tahsils during the VIth Five Year Plan period.

Sr No.	Sector/Sub-Sector/Scheme	No.of beneficiaries for five years (1980-81 to 1984-85)								
		Junnar tahsils			Dhanora tahsils			Total		
		Total	Under Multiple Count	Extent of multiple Count	Total	Under Multiple Count	Extent of multiple Count	Total	Under Multiple Count	Extnet Multiple Count
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	A) SCHEMES UNDER TRIBAL SUB PLAN :									
	I) SCHEMES UNDER AGRICULTURAL DEVELOPMENT									
1.	Distribution of Seeds and fertilizers on 50% subsidy e.g. Wheat, Maize, Hybrid Jowar, Rice (cereals only)	609	527	86.54	185	94	50.81	794	621	78.21
2.	Horticulture de elopment schemes i.e. Distribution of fruit plants on 50% subsidy	107	78	72.90	49	24	48.98	156	102	65.38
3.	Distribution of Jute Seeds	20	12	60.00	-	-	-	20	12	60.00
4.	Distribution of Bamboo Plants	-	-	-	7	6	85.71	7	6	85.71
5.	Vegetable Development Programme (Supply of Vegetable seeds)	3	3	100.00	62	33	53.23	65	36	55.38

Table No.3.5 : contd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6.	Supply of chilly seeds	-	-	-	9	7	77.78	9	7	77.78
7.	Pulses development programme distribution of seeds of Gram, Tur, Mug, Udid on 50% subsidy	167	134	80.24	8	6	75.00	175	140	80.00
7.	Assistance for construction of irrigation well	1	1	100.00	-	-	-	1	1	100.00
9.	Development of oil seeds	17	15	88.24	-	-	-	17	15	88.24
10.	Distribution of plant protection equipments	-	-	-	1	1	100.00	1	1	100.00
11.	Distribution of spray pumps dusters on 50% subsidy	16	16	100.00	11	7	63.64	27	23	85.19
12.	Training and visit scheme (T (T and V)	-	-	-	44	26	59.09	44	26	59.09
13.	Distribution of cickles on 50% subsidy	74	56	75.68	-	-	-	74	56	75.68
14.	Distribution of Pesticides on 50% subsidy	26	22	84.62	9	4	44.44	35	36	74.29
15.	Distribution of storage bins on 50% subsidy	25	19	76.00	-	-	-	25	19	76.00
16.	Distribution of Plough on 50% subsidy	17	14	82.35	-	-	-	17	14	82.35

Table No.3.5 : contd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
17.	Distribution of input kits on 50% subsidy	70	70	100.00	14	5	35.71	84	75	89.29
18.	Distribution of Azo Raizo pockets	80	73	91.25	26	19	73.08	106	92	86.79
19.	Gobar gas plants	-	-	-	30	14	46.67	30	14	46.67
20.	Encouragement for double cropping	12	11	91.67	-	-	-	12	11	91.67
21.	Study tour	23	8	34.78	-	-	-	23	8	34.78
22.	Land development	12	7	58.33	-	-	-	12	7	58.33
23.	Supply of Bullock cart and bullock pair	6	3	50.00	6	5	83.33	12	8	66.67
24.	Supply of electric motor pumps/ oil engines on 100% subsidy	25	19	76.00	4	2	50.00	29	21	72.41
	II) SCHEMES UNDER DAIRY DEVELOPMENT									
1.	Supply of buffaloes	21	10	47.62	5	4	80.00	26	14	53.85
2.	Fodder Development	1	1	100.00	-	-	-	1	1	100.00
	III) SCHEMES TO MEET SOCIAL NEEDS									
1.	Assistance for construction of huts	29	12	57.14	47	9	19.15	76	21	27.63
2.	Supply of manglore tiles	3	-	-	-	-	-	3	-	-
3.	Assistance for undertaking economic activity.	4	3	75.00	-	-	-	4	3	75.00

Table No.3.5 : contd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
4.	Training in tailoring	8	-	-	-	-	-	8	-	-
5.	Supply of sewing machine	1	1	100.00	-	-	-	1	1	100.00
	IV) SCHEMES UNDER FISHERIES DEVELOPMENT									
1.	Training to fisherman	18	11	61.11	-	-	-	18	11	61.11
2.	Fish farming in impounded water	11	11	100.00	-	-	-	11	11	100.00
	V) SCHEMES UNDER ANIMAL HUSBANDRY									
1.	Distribution of cocks	59	20	33.90	65	21	32.31	124	41	33.06
2.	Distribution of chicks	-	-	-	4	3	75.00	4	3	75.00
3.	Distribution one day old chicks	-	-	-	4	3	75.00	4	3	75.00
4.	Supply of cross breed bulls	-	-	-	1	1	100.00	1	1	100.00
	VI) SCHEMES UNDER CO-OPERATION									
1.	Interest free loan for purchase of shares of Co-op. Sugar factory	4	3	75.00	-	-	-	4	3	75.00
2.	7 years interest free loan for purchase of shares of Adiwasi Co-operative Society	49	13	26.53	106	37	24.91	155	50	32.26
3.	Loan for purchase of margin money shares	-	-	-	42	18	42.86	42	18	42.86

Table No.3.5 : contd

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
4.	Distribution of crop loan	-	-	-	78	70	89.74	78	70	89.74
5.	Exemption of loan to small farmer members	-	-	-	12	6	50.00	12	6	50.00
	B) SCHEMES UNDER NUCLEUS BUDGET									
	I) NON LOAN PART SCHEMES									
	a) Schemes to Meet Social Needs									
1.	Electrification of huts	81	31	38.27	2	1	50.00	83	32	38.55
2.	Repairs to huts	24	9	37.50	7	5	71.43	31	14	45.16
3.	Supply of PVC pipes	-	-	-	6	5	83.33	6	5	83.33
4.	Supply of utensils	10	6	60.00	-	-	-	10	6	60.00
5.	Manglore tiles	-	-	-	24	11	45.83	24	11	45.83
6.	Supply of Solar cooker	1	1	100.00	-	-	-	1	1	100.00
7.	Repairs to electric motor pumps/ oil engines	-	-	-	9	3	33.33	9	3	33.33
	b) Employment Oriented Schemes									
1.	Subsidy for attendance to interview	4	-	-	8	2	25.00	12	2	16.67
2.	Motor Driving training	-	-	-	6	1	16.67	6	1	16.67
3.										

Table No.3.5 : contd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
3.	Training in typing	3	1	33.33	2	-	-	5	1	20.00
4.	Training in tailoring	-	-	-	1	-	-	1	-	-
	c) Educational Development Schemes									
1.	Special coaching classes to the tribal students	2	-	-	-	-	-	2	-	-
	d) Schemes under Agriculture, Animal Husbandry Development									
1.	Distribution of vegetable seeds on 100% subsidy	22	8	36.36	-	-	-	22	8	36.36
2.	Supply of poultry unit	4	3	75.00	-	-	-	4	3	75.00
3.	Supply of pesticides and seeds	-	-	-	13	8	61.54	13	8	61.54
4.	Supply of one year old buffalo	-	-	-	5	5	100.00	5	5	100.00
5.	Supply of sprayers and dusters	-	-	-	1	1	100.00	1	1	100.00
	II) INTEREST FREE LOAN PART SCHEMES									
1.	Cycle stores	-	-	-	5	2	40.00	5	2	40.00
2.	Grocery Shop	-	-	-	1	-	-	1	-	-
3.	Sound service	1	1	100.00	1	1	100.00	2	2	100.00
4.	Sewing machine	-	-	-	2	-	-	2	-	-

Table No.3.5 : (contd)

1.	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
5.	Carpentary	1	1	100.00	-	-	-	1	1	100.00
6.	Poultry unit	2	-	-	-	-	-	2	-	-
	C) Anti POVERTY PROGRAMME - SCHEMES UNDER INTEGRATED RURAL DEVELOPMENT PROGRAMMES (IRDP)									
1.	Supply of bullock pair	25	13	52.00	19	9	47.37	44	22	50.00
2.	Supply of sheep unit	22	8	36.36	14	-	-	36	8	22.22
3.	Supply of bullock cart	7	2	28.57	2	2	100.00	9	4	44.44
4.	Assistance for land development	6	3	50.00	2	-	-	8	3	37.50
5.	Supply of bullock cart and bullock pair	3	1	33.33	25	15	60.00	28	16	57.14
6.	Supply of goats	2	1	50.00	-	-	-	2	1	50.00
7.	Supply of she buffalo	5	2	40.00	1	1	100.00	6	3	50.00
8.	Assistance for repairs to irrigation well	1	1	100.00	-	-	-	1	1	100.00
9.	Dairy	1	-	-	-	-	-	1	-	-
10.	Assistance for black smithy	1	-	-	-	-	-	1	-	-
11.	Trading of fish	2	-	-	-	-	-	1	-	-
12.	Grocery Shop	2	-	-	-	-	-	1	-	-

Table No.3.5 : contd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
13.	Sewing machine	1	1	100.00	5	2	40.00	6	3	50.00
14.	Milch animals	-	-	-	8	3	37.50	8	3	37.50
15.	New irrigation well and oil engine	-	-	-	2	1	50.00	2	1	50.00
16.	New	-	-	-	3	2	66.67	3	2	66.67
17.	Pig unit	-	-	-	7	3	42.86	7	3	42.86
18.	Hotel	-	-	-	1	1	100.00	1	1	100.00
19.	Cloth Stores	-	-	-	1	-	-	1	-	-
20.	Hair cutting	-	-	-	1	-	-	1	-	-
21.	Cycle stores	-	-	-	3	1	33.33	3	1	33.33
22.	Training of Rural Youth for self employment (TRY SEM)	-	-	-	7	2	28.57	7	2	28.57

From the above Table No.3.5 it is noticed that almost in all the schemes there is a multiple count. However, the extent of multiple count varies from scheme to scheme.

3.6 Difficulties encountering in selection of beneficiaries

One of the questions was regarding the difficulties encountering in the process of selection of beneficiaries under various schemes. The replies received from the various Implementing agencies are consolidated. Generally the following types of difficulties occur in the process of selection of beneficiaries. As the programmes are "target oriented" in order to achieve the targets the following factors lead to grant of benefits to the tribal areas which are easily accessible.

The procedure for sanction of loans etc. is time consuming and complicated. Various documents are required to be attached with the form.

At present there is no proper system of maintaining records regarding receipt of benefits by beneficiary under various schemes. This may lead to availment of benefit from two different agencies. The beneficiary who has been assisted under milch animals from D.R.D.A. may likely to get assistance for the same scheme under Nucleus Budget.

The poor beneficiaries cannot contribute their portion to avail the loan portion from the agencies and Institutional Finance.

Educational backwardness is the main hinderance in the process of selection of beneficiaries. Due to illiteracy they do not realise the importance of schemes. They are not mentally prepared to accept the scheme, so they are to be persuaded.

One of the conditions for sanction of loan is that the beneficiary should not be a defaulter. However, majority of the scheduled tribe families are marginal farmers/small farmers. They are loan holders. Due to the poor economic conditions, they are not regular in repayment.

Poor communication is the main obstacle in selection of beneficiaries from remote areas. The interior tribal area remain cut off during the rainy season.

The amount of stipend under various training schemes is insufficient.

In implementation of schemes in "Bhamragad" area of Gadchiroli district where "Madia Gond" Primitive Tribal group resides there is a language problem. This creates a communication gap between the implementing agency and the tribals. The This affects the implementation of schemes at grass root level.

3.7 Response from the beneficiaries selected :

The response from the beneficiaries selected is the important aspect in the successful implementation of the programme. The achievement of the end objective of the scheme depends on the response received from the beneficiary. The replies received were both positive and negative. As regards negative response the following points need to be mentioned.

(a) Indifferent attitude of the beneficiary :

The beneficiaries remain indifferent regarding the use of assets supplied to them. Due to this attitude, the very purpose of the scheme is not achieved e.g. : Non-installation of Electric Motor Pump after repairs, Irregularity in payment of Electricity bills leading to disconnection by Electricity Board, Non-utilization of implements supplied etc.

(b) Poor recovery :

The beneficiaries show interest till they receive the asset/assistance. However, so far as recovery is concerned they are not regular. Due to poor response for recovery, the amount of overdue is increasing day by day.

3.8 Availment of benefits by certain tribals from certain villages

In the mailed questionnaire the Implementing Agencies were also asked to comment on the availment of benefits under various programmes by certain tribals from certain villages. The majority of the agencies have given negative reply. They have communicated that every effort is being made to cover the beneficiaries from all parts of tahsil and not from certain villages.

However, few agencies have replied that the benefit flow definately has gone in favour of the beneficiaries from certain villages. The reasons for this are as under :-

i) Easy accessibility of the village.

ii) Some tribal groups are comparatively advanced than others who took more benefits from Govt. Programmes. They are always in touch with the implementing agencies.

iii) The illiterate and poor tribal group who is supposed to be the target group are not very much aware of the Govt. programmes. They, on their own do not approach to the Implementing agencies. Thus, the benefit of schemes meant for them are availed by others who are comparatively less needy people.

iv) Some schemes are largely operative in certain village. Therefore, they get more advantages than others. For example, under milch animal scheme, the beneficiaries from villages having "Milk routes" are selected.

v) The assistance under programmes implemented through District Rural Development Agencies (DRDAs) are granted to the beneficiaries from those villages which are served with "Banking facility" of Nationalized Banks. Thus, the tribals from remote/inaccessible villages donot get benefits under such programmes.

CHAPTER IV

Conclusion And Suggestions

It has been observed that there is a Multiple Count of beneficiaries under various schemes. These programmes are "family oriented". The ultimate goal of these developmental programmes is the socio-economic uplift--ment. The following suggestions are made to minimise the extent of multiple count.

4.2 Co-ordination and inter linkage among various implementing agencies

It is observed that inter linkage and liasion among various Government/Semi-Government agencies implementing various individual benefit and family benefit schemes is missing. They play their role with their own fashion. This had led to availment of multiple benefits by certain families.

4.3 Central Agency for recording of benefits granted :

At present there is no central agency for recording the benefits granted to individual tribal family under various schemes. Due to non availability of such information, the implementing agencies do not know the schemes under which the beneficiary had received benefits. Thus, it leads to availment of benefits by certain beneficiaries under various schemes from different agencies.

In order to have proper check and avoid multiple benefits there should be "Central Agency" at Panchayat Samiti level for recording of benefits granted to individual tribal family. It should be made compulsary for implementing agencies to record the necessary information at this place. Under this scheme the registers

depicting villagewise/Hamletwise information of beneficiaries should be maintained. Before releasing the benefits under various schemes by various agencies, the information of the schemes under which a particular beneficiary has availed benefit should be made available and then only the need of the beneficiary should be realised. While granting the benefit entry to that effect should be made in the register. It should be made compulsary to Project Officer, ITDP to watch and superwise this work.

4.4 Maintenance of Beneficiary Card/Vikas Patrika/ Family Progress Card

At family level "Beneficiary Card/Vikas Patrika/ Family Progress Card" should be maintained. In this card, benefits actually received by the family under various schemes should be recorded by the concerned Implementing agency. So that necessary check will be observed.

4.5 Grant of Multiple benefits

In order to have socio-economic upliftment of tribal families above the poverty line, multiple benefits to some extent should be granted e.g. a beneficiary under Irrigation well should be provided with either Electric Motor Pump or Oil Engine, and seeds/fertilizers. So that it would help them to come up above the poverty line. In short, package of schemes should be granted to the family to make visible and measurable impact of economic develop--ment.

4.6 Updating the lists of Below Poverty Line (BPL) Families :

The present lists of B.P.L. families need to be updated. Number of families who are really in below

poverty level are left out. Some families are further divided. Thus, these left out families are deprived of benefits of various schemes even though they are genuine to get the benefits. While updating the list name of the families who have crossed the below poverty line should be deleted. There should be correct estimate of income of the tribal family too. While estimating the income, not only farm income but also the off-farm income should be taken into account. The present limit of below **Poverty** Line of Rs.3,600/- in rural area and Rs.4,200/- in urban areas must be increased suitably.

4.7 Second dose :

In case of genuine/needy beneficiaries, who were tackled previously under D.R.D.A. Programmes or any other programme, and who could not cross the Below Poverty Line Limit, should be granted second dose in order to enable them to cross the Below Poverty Level.

4.8 Cluster Approach :

A "cCluster Approach" should be adopted for implementation of schemes. A group of 10 to 15 villages should be selected for all round development through the medium of schemes of various departments. Initially clusters from areas where infrastructure is developed should be selected. In the meantime the focus should be given for infrastructural development of areas where it is less developed. When a particular cluster is selected, the needy and economically backward tribal families should be granted multiple benefits of some schemes for a period

of two or three years. About 60% of the portion of the Budget provision under various income generating and non-income generating family benefiting schemes should be earmarked for beneficiaries from cluster villages. While the remaining 40% should be left out for scattered beneficiaries from other tribal Sub-Plan villages. After developing infrastructure from other backward or less developed areas, the cluster approach should be shifted to this newly developed area. There should be proper planning-priority for selection of cluster for development, well in advance.

4.9 Improvement in Communication System

A well developed communication system is the pre-requisit for successful implementation of various need based family benefiting schemes. The information regarding Dhanora Tahsil shows that out of 272 villages in the tahsil only about 60 (i.e. 22%) villages were connected by all weather roads. Even in rainy season upto the year 1985-86, it was very difficult to reach the Block Hq. from Gadchiroli. This situation in respect of other tribal areas in the State is more or less the same. The poor communication hampers the easy delivery of packages of benefits intended for tribals living in remote areas. Thus, the communication system in tribal areas needs to be developed. Priority should be given to village roads/ Hamlet-roads. There should be proper planning of road construction. This planning should commensurate with cluster approach planning.

4.10 Spot Visits :

During the discourse of discussions with various implementing agencies it is revealed that there is no machinery for "follow up" and "spot visits". The implement--ing agency should undertake spot visits at regular intervals.

4.11 Awareness and programmes

The State's general literacy percentage as per 1981 census is 47.02% whereas, it is only 22.29% (less than half of State's general literacy percentage) for tribals. Thus, it can be said that nearly 80% of Tribal population of the State is illiterate. Due to this situation, majority of the illiterates are not aware of various welfare programmes of the Government. They cannot understand the importance of programmes. The tribals do not take initiative on their own, on the other hand the implementing agencies have to make a lot of persuations. Due to this situations in majority of schemes, the benefits are availed by limited people. Thus, there is a need of making them aware "through massive educational programmes. An "Adult Education and Informal Education programme can play very important role.

What is actually needed for the Tribal Development is the creation of "Social Awareness" and providing infor--mation of various schemes/programmes of Govt/Semi Govt. organisations meant for them. The implementing Agency and the Publicity Department should give wide publicity to such programmes through various medias.

"Tribal Youth Camps should be organized in tribal areas. In such camps various Government/Semi Government Programmes should be made known.

The Training Programmes for the Implementing Agencies should be organised. These agencies should be made acquainted with the problems of tribal development and their solutions.

4.12 Association of Voluntary Organisations :

The voluntary organisations also play a very pivotal role in the process of socio economic upliftment of tribals and tribal areas. The area of operation of these agencies are the remote tribal areas. They have developed the acquaintance with the local people and local problems. Their association in the formation and implementation of schemes will definately prove better results. These agencies should be taken into confidence in the matters of selection of beneficiaries, sorting out of the problems and area needs. A meaningful dialogue between Govt./Semi Government agencies and voluntary agencies will be purposeful and fruitful.

4.13 Finalisation of list of beneficiaries in Consultation with Project Officers, ITDP.

The various implementing agencies should consult the Project Officer, Integrated Tribal Development Projects before finalising the list of beneficiaries. The Primitive Tribal group is the poorest among the poor tribals. Therefore the tribals of Primitive group should be given first preference under various schemes.

4.14 Streamlining of Loan/Subsidy Procedure

The procedure for sanction of loan/subsidy under various schemes is time consuming and complicated one which requires fulfilment of various formalities, filling up of

various forms/documents. Due to this time consuming procedure majority of the tribals cannot complete the application and submit it in scheduled time, and cannot avail the benefits. Therefore, the present procedure needs to be simplified. The forms should be simple and understandable to common people. The number of documents to be submitted alongwith application should also be minimized.

4.15 Implementation of DRDA Schemes in association with Tribal Development Corporation

The remote, tribal areas lacks network of banking facilities of Nationalised banks or Rural Banks. Presently these banks provide assistance only to the villages under jurisdiction leaving remote/unbanked tribal areas untackled. Thus, such tribal people are deprived of those schemes. The tribal Development Corporation is one of the agencies working in remote tribal area. Therefore, it is suggested that these banks in association with Tribal Development Corporation should implement suitable schemes for upliftment of tribals. Under this arrangement there should be specific agreement between M.S. T.D.C. and Banks. The M.S. T.D.C. should take the responsibility of recovery of Loans, so that Nationalised Banks may come forward to provide credit to Adivasis.

4.16 Discontinuance of Schemes

The schemes which are not creating any tangible assets, where physical verification is impossible and which are comsumptive in nature should be discontinued and new schemes resulting fruitful impact be introduced.

In conclusion, it can be said that the granting of multiple benefits to poor tribals under various income generating and non income generating schemes is necessary until he is socially and economically uplifted from the below poverty line. The main thrust of the VIIth Five Year Plan is upliftment of these target groups. However availment of multiple benefits under these "family oriented" programmes by certain well to do segments for years together from the villages should be strictly avoided. This should be achieved through the meaningful dialogue between the various Government, Semi Government implementing agencies and adoption of "Cluster approach".

Annexure 'I)' : Information of the villages selected for Study of counting of multiple benefits to Tribals during VIth Five Year Plan

A) District : Pune

Tahsil : Junnar

Sr No.	Name of the village	Census Code No. 1971	Census Code No. 1981	Population Total	Population Tribal	Population %age	No. of Households Total	No. of Households Tribal	No. of Households % age
1.	Sangnore	11	3	1142	723	63.31	206	128	62.14
2.	Alu	12	11	133	108	81.20	22	17	77.27
3.	Nimgiri	33	21	1177	1043	88.62	207	191	92.27
4.	Rajur	42	48	1192	844	70.81	194	144	74.23
5.	Khamgaon	86	49	3045	712	23.38	608	148	24.34
6.	Amboli	56	75	904	883	97.68	164	161	98.17
7.	Khangaon	52	87	915	260	28.42	124	33	26.61
8.	Sukalvedhe	80	135	415	390	93.98	72	62	86.11
(A)	Total A -			8923	4963	55.62	1597	884	55.35

Annexure 'I' (continued)

B) District : Gadchiroli

Tahsil : Dhanora

Sr No.	Name of the village	Census Code No.		Population 1981			No.of Households		
		1971	1981	Total	Tribal	%age	Total	Tribal	%age
1.	Katezari	459	289	131	122	93.13	23	21	91.30
2.	Angara	381	300	1178	756	64.18	227	148	65.20
3.	Murumgaon	495	418	1354	947	69.94	254	168	66.14
4.	Mohali	436	440	1039	513	49.37	179	99	55.31
5.	Masarigatta	451	497	128	123	96.09	24	23	95.83
6.	Dudhmala	504	544	711	336	47.26	133	69	51.88
7.	Karwata	545	632	232	232	100.00	26	26	100.00
8.	Yerkad	482	430	1048	703	67.08	178	116	65.17
	Total B			5821	3732	64.11	1044	670	64.18
	Grand Total (A+B)			14744	8695	58.97	2641	1554	58.84

फक्त कार्यालयीन उपयोगासाठी

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

महाराष्ट्र राज्यातील

शासकीय आश्रम शाळेतील कृषी प्रात्यक्षिक केंद्रांचा

मुल्यमापन पाहणी अहवाल

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

महाराष्ट्र राज्य, २८, क्विन्स गार्डन,

पुणे – ४११ ००१.

१९८९–९०

फक्त कार्यालयीन उपयोगासाठी

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

महाराष्ट्र राज्यातील

शासकीय आश्रम शाळेतील कृषी प्रात्यक्षिक केंद्रांचा

मुल्यमापन पाहणी अहवाल

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

महाराष्ट्र राज्य, २८, क्विन्स गार्डन,
पुणे – ४११ ००१.

१९८९–९०

प्र स्ता व ना

भारत शासनाने आदिवासी विकासासाठी "क्षेत्रिय नियोजन" पध्दती अवलंबिली व आदिवासींसाठी आश्रमशाळा हया त्यांच्या विकासाचे केंद्रस्थान असावे असे गृहित धरले. त्यादृष्टिने महाराष्ट्र शासनाने १९७२ पासून आदिवासी आश्रमशाळा, आदिवासी विकासाचे केंद्र समजून, आदिवासींचा या माध्यमातुन विकास करण्याचे प्रयत्न सुरु झालेत. हा उद्देश सफल होण्या - साठी प्रत्येक आश्रमशाळा जोडून बालवाडी, कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र , आरोग्य केंद्र, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र व दुग्ध व्यवसाय केंद्र सुरु करण्यांत आले. अशा आश्रम - शाळांसाठी ५० ते ६० एकर जमीन प्राप्त करण्यांत आली. अशा प्रकारे महारा- ष्ट्रात १९७२-७३ या वर्षात या प्रकारच्या ३१ शासकीय आश्रमशाळा सुरु करण्यात आल्या. परंतु कालांतराने काही तांत्रिक अडचणींमुळे आश्रमशाळांना जोडलेल्या पूरक बाबी उदा. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र यांचा विकास होवू शकला नाही. त्यामुळे आश्रमशाळेतील सुरु झालेली कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे बंद पडली. अशी कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे पुढे सुरु ठेवावी अगर कसे याबाबतचा अभ्यास या संस्थेने हाती घेतला. प्रस्तुत पाहणीत महाराष्ट्र राज्यातील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळांकडून काही मुलभूत माहिती मागविण्यांत आली. त्यापैकी काही आश्रमशाळांना भेटी देण्यांत आल्या व याबाबतचा अभ्यास करण्यात आला. या पाहणीत आढळलेल्या बाबींचे समिक्षणात्मक विवेचन प्रस्तुत अहवालात करण्यांत आलेले आहे.

या पाहणीचे काम श्री. द. पा. रासकर, संशोधन अधिकारी व श्री. मु. ना. पंडितराव, संशोधन अधिकारी यांनी हाती घेवून पूर्ण केले. या पाहणीच्या कामावर श्री. मो. भा. सुराणा, उपसंचालक यांनी देखरेख करून पाहणीच्या कामासाठी मार्गदर्शन केले.

प्रस्तुत अहवाल, शासनास आदिवासी विकास संचालनालयास तसेच या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना उपयुक्त होईल अशी मला पूर्ण आशा आहे.

[आर. एस. नेगी]
संचालक,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
पुणे ४११ ००१.

अनुक्रमणिका

.... २

x x x x x x

प्र क र ण - १.

पार्श्वभूमी

प्रास्ताविक

१.१ भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर विकासासाठी पंचवार्षिक योजना हाती घेण्यात आल्या. या पंचवार्षिक योजनेत विकासाचा केंद्रबिंदू "व्यक्ती" समजून व्यक्ती - समाज - विभाग असा विकासाचा क्रम ठरविण्यात आला. परंतु "व्यक्ती" हा केंद्रबिंदू मानून विकास योजना परिणामकारक होऊ शकत नाही हे निदर्शनास आल्यानंतर यासाठी त्या व्यक्तीचा परिसर बदलणे आवश्यक आहे असे धोरण ठरविण्यात आले. क्षेत्र विकासाप्रमाणे व्यक्तीचाही विकास होईल असे मानून क्षेत्र विकास विचार प्रणाली अंमलात आली.

१.२ शिक्षणाच्या माध्यमातून "एकात्मिक क्षेत्रविकास योजना" व त्यातून आदिवासींचा वि सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र शासनाने स.क.सं.का.क्री.व प. विभाग शासन निर्णय क्र. बीसीपी १०७२/३८९३-जी, दिनांक १४ ऑगस्ट १९७२ अन्वये क्षेत्रीय सुधारणा कार्यक्रम हाती घेतला.

१.३ आश्रमशाळा ही आदिवासींच्या विकासासाठी केंद्रबिंदू मानून साधारणत: ५००० ते ७००० लोकसंख्येचा परिसर एका आश्रमशाळेच्या कक्षेत असावा व त्यात बालवाडी, कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र, आरोग्य चिकित्सा केंद्र, व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्र, दुग्ध व्यवसाय केंद्र यांचा समावेश असावा असे धोरण सुरुवातीस ठरविण्यात आले.

१.४ आश्रमशाळा ही निवासी संस्था करून त्यातील विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण, राहण्याची व जेवण्याची व्यवस्था, पुस्तकी ज्ञानाबरोबर शेती विषयाबाबत प्रात्यक्षिक शिक्षण देण्यात यावे अशी या मागील कल्पना होती.

१.५ या योजनेंतर्गत प्रत्येक आश्रमशाळेला जोडून ३० ते ४० आदिवासी मुलां/ मुलींसाठी बालवाडी असेल. त्यासाठी प्रशिक्षित व पूर्णवेळ शिक्षिका राहील. बालवाडीतील आवश्यक ते साहीत्य शासन उपलब्ध करून देईल.

१.६ तीन आश्रमशाळा समूहाच्या केंद्रठिकाणी एक आरोग्य पथक राहील. ज्याद्वारा त्या परिसरातील तथा आश्रमवासीय मुला/ मुलींचे आरोग्य प्रतिबंधक उपाय आणि उपचार केले जातील. सदरील आरोग्य पथक हे सर्व सोयी-युक्त परिपूर्ण राहील.

१.७ तसेच व्यवसाय शिक्षण आणि प्रशिक्षण हे या योजनेतील महत्वाचे अंग राहील. यांत दरवर्षी ३० प्रशिक्षणार्थिंना/एकाच वेळेस प्रवेश मिळून सुतारकाम, लोहारकाम शिलाईकाम इ. प्रकारचे प्रशिक्षण शिक्षणाबरोबरच देण्यात येऊन त्यांना दरमहा विद्यावेतन देखिल देण्यात येईल, जेणेकरून ते प्रशिक्षणानंतर स्वावलंबी बनू शकतील.

१.८ या योजनेअंतर्गत अंदाजे ५० एकर जमिनीचे कृषि प्रक्षेत्रात रूपांतर करून त्याचा फायदा परिसरातीलआदिवासी शेतकरी आणि आश्रमवासीय विद्यार्थ्यांना कसा होईल, ज्याद्वारे सुधारीत शेती पध्दती, बी-बीयाणे आणि किटकनाशके यांचा वापर कसा करावा हयाचे मार्गदर्शन केले जाईल.

१.९ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राच्या ठिकाणी १० गाईंचे संगोपन केले जाईल आणि त्यापासून मिळणारे दूध आश्रमवासीय विद्यार्थ्यांकरता विकले जावे अशी संकल्पना आदेशाद्वारे निर्गमित करण्यात आली. अशाप्रकारे या सर्व सोयीयुक्त व्यवस्था करून त्या प्रात्यक्षिक केंद्राकरिता लागणारा सेवकवर्ग तसेच आवश्यक इतर खर्च यांवर वार्षिक किती रक्कम खर्च करावे, हेही या आदेशाद्वारे स्पष्ट करण्यात आले. प्रस्तावित एका कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राकरिता त्यावेळचा वार्षिक खर्च पुढिल-

प्रमाणे ठरविण्यात आला :

			रुपये
अ]	नोकरवर्ग पगार		
१.	शेती अधिकारी		५,४००/-
२.	वरिष्ठ लिपीक		३,६००/-
३.	माळी		३,०००/-
४.	सालदार		३,०००/-
		एकूण रु.	१५,०००/-
ब]	मशागतीचा खर्च		१०,०००/-
क]	औजांचे लंगोपन		७००/-
ड]	कार्यालय, गोदाम, औजारे व जनावरांसाठी शेड, विहीरीवर पंप हाऊस		४१,४००/-
इ]	निवास इमारतीसाठी		३७,७२०/-
फ]	बैलजोडी		२,०००/-
ह]	शेती औजारे		५,५००/-
ज]	जमीन सुधारणा		४०,०००/-
		एकूण रु.	१,३७,३२०/-
		अधिक	१५,०००/-
			१,५२,३२०/-

१.१० महाराष्ट्रात एकूण ५१ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राकरिता शासन निर्णयानुसार वन/महसूल/पाटबंधारे खात्याकडून तसेच खाजगी रित्या ८९६.४७ हेक्टर जमीन मिळविण्यात आली. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ३८ व उपयोजनेबाहेरील क्षेत्रात १३ अशा एकूण ५१ आश्रमशाळांमध्ये कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र सुरु करण्यात आली. इमारती उपलब्ध करून मशागतीसाठी लागणारी औजारे देण्यात आली, पशुधनाचा पुरवठा करण्यात आला, कृषि अधिकारी, माळी व सालदार यांची नेमणूक करण्यात आली. सुधारीत बी-बियाणे, खते व किटक नाशके यांचा पुरवठा केला व याप्रमाणे शेती प्रात्यक्षिक केंद्रातील कामकाज सुरु झाले.

....४

१.११ कृषि खात्याकडून कृषि अधिका-यांची पदे वर्ग करून भरण्यांत आली व सालदारांचे पद[ठराविकरकमेत] आदिवासी विकास अधिकारी यांचेमार्फत भरण्यात आले. कृषि अधिकारी यांनी आदिवासी विकास अधिका--यांशी संपर्क ठेवून कृषि केंद्रे कार्यान्वयीत होण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न सुरू केले.

१.१२ महसूल/वन खात्याकडून प्राप्त झालेल्या बहुसंख्य जमिनी हलक्या व कमी प्रतीच्या होत्या. पाण्याची बारमाही सुविधा देखील उपलब्ध होऊ शकली नाही. इतकेच नव्हे तर जमिनीचा बहुतांश भाग खडकांनी तथा वनसंपत्तीने व्यापलेला असल्याने, पाहिजे तशी मशागती करीता सपाटीकरण व बांधबांधस्ती करता आली नाही. तसेच कायम स्वरूपी कुपणाची सोय नसल्याने पेरलेल्या क्षेत्रातील खरीप पिकास जंगली जनावरांचात्रास होऊन उत्पन्नात घट झाली. सुधारीत शेती औजारांचा पुरवठा अपुरा ठरला. कृषि खात्याकडून/ कृषि विद्यापीठाकडून अपेक्षित तांत्रिक मार्गदर्शन घेण्यास, संबंधित अधिका-याद्वारा प्रयत्न कमी झाल्याने बहुतेक केंद्रावर उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च होवू लागला. योजनेचा मूळ हेतू "आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना, आदिवासी शेतक-यांना शेती प्रात्यक्षिके दाखविणे" ह्यातही मुख्याध्यापक आणि कृषि अधिकारी यांच्यात योग्य समन्वय नसल्याने मूळचा उद्देश बाजूला राहिला.

१.१३ महाराष्ट्रात दिवसेंदिवस शासकीय आश्रमशाळांची मागणी वाढल्याने तद्वतच धोरणानूसार आवश्यक तेवढी जमीन मिळू न शकल्याने शासकीय आश्रमशा-ळांची संख्या ३२५ च्या वर जावूनही फक्त ५१ ठिकाणीच कृषि प्रात्यक्षिकक केंद्राकरिताच जमिनी प्राप्त झाल्या. पर्यायाने सातत्याने ६० एकर जमीनीची मर्यादा शिथिल करून ती कमी करण्यात आली.

१.१४ शासकीय आश्रमशाळांची मागणीनुसार होणारी वाढ, चालू केलेल्या ५१ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची असमाधानकारक प्रगती यामुळे नाईला-जास्तव एक एक करतां ४४ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे बंद झालीत.

....५

१.१५ शासकीय धोरणांत मंजूर केलेले आरोग्य पथक, पशुपालन केंद्र, व्यवसाय शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था यांनाही चालना न मिळल्याने ती चालू होवू शकली नाहीत आणि परिणामत: फक्त आश्रमशाळा हीच संस्था कार्यान्वयीत राहीली.

१.१६ या संस्थेने या सर्व बाबींची कारणमिमांसा जाणून घेण्याकरिता व या क्षेत्राचा सखोल अभ्यास करण्याकरिता हा विषय निवडला.

प्र क र ण २.

पाहणीची उद्दिष्टे, कार्यपध्दती व व्याप्ती :

२.१ एकात्मिक क्षेत्र विकास कार्यक्रमासंबंधी महाराष्ट्र शासन निर्णय स.क. सं.का.क्री व प. व विभाग क्र.बीसीपी-१०७२/३८९३/जी. दिनांक १४-८-१९७२ द्वारा दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार दिनांक १.४.९० रोजी शासकीय आश्रमशाळेपैकी ५१ शाळेत शेतकी प्रात्यक्षिक केंद्र सुरु करण्यात आली. ज्या शासकीय शाळेच्या परिसरासाठी वन/महसूल व पाटबंधारे खात्याकडून जमिनी प्राप्त झाल्यात अशा ठिकाणी कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र निर्माण करून कार्यान्वयीत होणा-या दृष्टिने कार्यवाही सुरु झाली. आश्रमशाळा समूहासाठी सुरुवातीला वन खात्याकडून आवश्यक इमारती बांधून मशागतीसाठी लागणारी औजारे देण्यात आली. कृषि अधिकारी, माळी व मालदार यांच्या नेमणूका करण्यात आल्या. सुधारित बियाणे, खते व किटकनाशके, कृषि अधिका-यांना देण्यात आली. परंतु बहुतेक कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राची विकासात्मक कामे अथवा बाहेरील प्रगत कृषि विद्यापीठातील ज्ञानाचा काहीही फायदा करून न घेतल्याने त्याचा विपरित परिणाम केंद्रावर झाला.

२.२ शासनाच्या उदात्त मूलभूत हेतूप्रमाणे आश्रमशाळेतीलविद्यार्थ्यांना व परिसरातील आदिवासी शेतक-यांना शेती प्रात्यक्षिकांचा काहीही लाभ मिळाला नाही व अशा ~~४१~~ ५१ प्रकारे कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांपैकी ४४ केंद्रातील कामकाज बंद झाल्याचे आढळले. ७ केंद्रातील कार्य कृषि अधिका-याविना अद्याप चालू आहे, म्हणून राहिलेल्या कार्याचे पुनर्विलोकन होण्याचे हेतुने प्रस्तुतचा अभ्यास करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

२.३ वर्ष १९८८-१९८९ अखेरीस महाराष्ट्र राज्यातील एकूण ३३४ शासकीय आश्रमशाळांपैकी उपयोजना क्षेत्रातील ३८ व उपयोजना क्षेत्राबाहेरील १३ अशा एकूण ५१ आश्रमशाळा समूहाला जोडून कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र आहेत. या केंद्रची जिल्हानिहाय व विभाग निहाय माहिती परिशिष्ट क्र. १ मध्ये दर्शविली आहे.

२.४ शासकीय आश्रमशाळा समूहातील कृषि प्रत्यक्षिक केंद्रासाठी उपलब्ध असणा-या जमीनीच्या वापरासंबंधी सर्विस्तर प्रश्नावली तयार करून ती भरून पाठविण्याबाबतच्या सूचना सर्व संबंधीत आश्रमशाळांच्या मुख्याध्यापकांना देण्यात आल्या होत्या. त्यांचेकडून पत्रकातील नमुन्याप्रमाणे माहिती गोळा केली. सह्याद्री विभागातील नाशिक, ठाणे, धुळे व गोंडवन विभागातील गड-चिरोली, यवतमाळ, नांदेड या जिल्ह्यातील आश्रमशाळांना समक्ष भेटी देवून दिलेली माहिती पडताळून पाहिली व कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रातील जमीनींची पाहणी केली.

२.५ आदिवासी विकास अधिकारी व शेती केंद्राशी संबंधित मुख्याध्यापक यांचेशी संपर्क साधून प्रात्यक्षिक केंद्रातील उणीवा यांची सर्विस्तर चर्चा करून त्यांनी दिलेल्या सूचनांची नोंद अहवालात घेण्यात आली.

....८

प्र क र ण - ३.

पाहणीतील दृश्ये.

३.१ आपला देश शेती प्रधान असल्याने "शेती" हा अर्थव्यवस्थेचा फार मोठा आधारभूत पाया आहे. प्रत्यक्ष उत्पादनात सुपीक जमीन व साधन सामुग्रीला फार महत्त्व आहे. विशेषत: पाणीपुरवठा, खते, बी-बियाणे व सुधारित अवजारे इत्यादी उत्पादन साधनांचा यथायोग्य वापर केला तरच उत्पादनात वाढ होत असते. त्यातल्या त्यात या बाबींची तांत्रिक मार्गदर्शनाची फार गरज आहे. दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांना अशा तंत्रज्ञाची मदती कोणीही नाकारणार नाही. अशा अविकसीत भागात शेती विकासाचे तंत्र पोहोचविण्याचे अवघड काम काही प्रात्यक्षिक केंद्रांमार्फत केले जाते. अशा शासकीय आश्रमशाळेतील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची स्थिती कशी आहे याचे निवेदन या प्रकरणांत करण्यात आले आहे.

३.२ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रची विभागणी :-

महाराष्ट्र राज्यात १-४-८९ अखेर एकूण ३० जिल्ह्यांपैकी २४ जिल्ह्यात ३३४ आश्रमशाळा आहेत. ३३४ आश्रमशाळांपैकी २१७ आश्रमशाळा ह्या सह्याद्री विभागात तर ११७ या गोंडवन विभागात आढळतात. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या शासकीय आश्रमशाळांच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील ३० जिल्ह्यांपैकी १८ जिल्ह्यात आश्रमशाळेला जोडून कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेले शाळा समूह आहेत. त्यापैकी सह्याद्री विभागात ३३ व गोंडवन विभागात १८ अशी ५१ प्रात्यक्षिक केंद्रांची विभागणी आढळते.

सह्याद्री विभागात नाशिक मध्ये ७, धुळ्यामधे ६ तर ठाणे व कळगांव जिल्ह्यामध्ये प्रत्येकी ४ शेती प्रात्यक्षिक केंद्र प्रामुख्याने आढळतात.

गोंडवन विभागात नांदेड व गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये प्रत्येकी ५ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र आहेत. या शेती प्रात्यक्षिक केंद्रांचे एकूण शासकीय आश्रमशाळेचे प्रमाण काढले तर ते जवळपास ६ : १ असे येते याची विभागणी उपयोजना क्षेत्रात व उपयोजना क्षेत्राबाहेर कशी आहे हे पाहिले असता ३८ शेती प्रात्यक्षिक केंद्र ही उपयोजना क्षेत्रात व १३ उपयोजना ~~क्षेत्राबाहेर~~ बाह्यक्षेत्रात आहेत. या आश्रमशाळा समूहाच्या विभागणीचे प्रमाण उपयोजना व उपयोजना बाहेर क्षेत्राशी साधारणत: ३ : १ असे आहे.

तालुका निहाय व गाव निहाय आश्रमशाळांची माहिती या अहवालांच्या शेवटी जोडलेल्या परिशिष्टक्र. १ मध्ये देण्यात आलेली आहे. याचा अभ्यास केला असता असे आढळते की कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळांची विभागणी असंतुलीत झालेली दिसते. आश्रमशाळेत जोडून कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र सुरु करण्यासंबंधी काही ठराविक निकष लावलेले दिसत नाहीत. लोकसंख्येच्या प्रमाणात किंवा अन्य काही उद्देश डोळ्यापुढे ठेवून कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र सुरु केल्याचे दिसत नाही. ज्या ज्या ठिकाणी जमिनी उपलब्ध झाल्यात त्या ठिकाणी कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र सुरु केली आहेत असे दिसते. त्यामुळे मानकानुसार केंद्र सुरु करण्याच्या पाठीमागे जे मूलभूत उद्देश आहेत. त्याची सफलता कोठेही झालेली आढळत नाही. खरे पाहिले तर काही ठरावात तत्वे डोळ्यासमोर ठेवून कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची स्थापना करणे जरुरीचे होते असे वाटते. काही तत्वे डोळ्यासमोर ठेवून अशा आश्रमशाळेचे नियोजन करण्याची गरज होती.

महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी विकासभागाव्यतिरिक्त इतर म्हणजे शेतकी खात्याकडून घेतल्या जातअसणा-या केंद्राची व या आश्रमशाळेंचा समन्वय कोठेही झालेला आढळत नाही.

३.३ <u>जमिनीची प्राप्ती</u> :-

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळांच्या जमिनी वेगवेगळ्या खात्याकडून व खाजगी व्यक्तीकडून वर्ग करण्यात आल्या आहेत. या जमिनी संबंधित खात्याने आदिवासी विभागाकडे वर्ग केलेल्या आहेत.

.... १०

काही जमिनी विकत घेण्यात आलेल्या आहेत, तर काही जमिनी दान रूपाने आश्रमशाळांना मिळालेल्या आहेत. वेगवेगळ्या खात्याकडून मिळविलेल्या जमिनीचे क्षेत्र व वर्गीकरण खालीलप्रमाणे आहे :

अ.क्र.	खाते	प्राप्त केलेली जमीन [हेक्टर]	मिळालेल्या जमिनीचे एकूण जमिनीशी प्रमाण
१.	महसूल	४२५.१९	४७.४३
२.	वन	४२६.०५	४७.५३
३.	खाजगी व्यक्तीकडून व इतर खात्याकडून	४५.२३	५.०४
	एकूण :	८९६.४७	१००.००

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास मिळालेली जमीन ही बहुतांशी महसूल व वन खात्याकडून प्राप्त झालेली आहे.

सह्याद्री विभागातील जमिनीचे क्षेत्र ५१३.४४ हेक्टर असून गोंडवन विभागातील क्षेत्र ३९३.०३ हेक्टर आहे. प्रात्यक्षिक केंद्राच्या ताब्यात असलेली सर्वात जास्त जमीन नाशिक जिल्ह्यात आढळते. त्या खालोखाल गोंडवन विभागातील नांदेड व गडचिरोली जिल्ह्यातील आश्रमशाळांना जमीनी प्राप्त झालेल्या आढळतात.

या ५१ आश्रमशाळांच्या समूहात ८९६.४७ हेक्टर जमीन आहे. या जमिनीचे सरासरी प्रमाण काढले तर एका आश्रमशाळेत १७.५८ हेक्टर किंवा ४४ एकर जमीन उपलब्ध असल्याचे आढळून येते.

या संबंधीची विभागवार आकडेवारी पुढीलपानांवर परिशिष्ट क्र. ४ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

३.४ जमिनीची मालकी :

महाराष्ट्र राज्यात ५१ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राच्या ताब्यातील सर्व जमिनीची मालकी आदिवासी विकास विभागाची आहे. परंतु यासंबंधीची एकत्रित माहिती कोठेही संकलीत झालेली आढळत नाही. या ५१ आश्रमशाळांचे संनियंत्रण आदिवासी विकास संचालनालयाकडून होते, परंतु याबाबतची अद्यावत माहिती त्यांचेकडेही उपलब्ध नाही व ती ठेवण्याचा फारसा प्रयत्नही झालेला दिसत नाही. त्यामुळे कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीचे दत्तऐवज किंवा त्यासंबंधीचे कागदपत्रे फार थोडया ठिकाणी उपलब्ध आहेत असे आढळते. खरे पाहिले असता या जमिनी ज्यावेळी आदिवासी विभागाकडे [सांस्कृतिक कार्यक्रम व क्रिडा विभागाकडून] वर्ग झाल्या त्यावेळी त्यांची नोंद ७/१२ ला होणे आवश्यक होते. परंतु तसे अद्यापही काही ठिकाणी झालेले आढळत नाही. यामुळे ब-याच ठिकाणी शासकीय आश्रमशाळांच्या जमिनीवर अतिक्रमण झालेले दिसते. अशा जमिनींच्या काही भागांवर इतर लोक आपला हक्क दाखवून त्या जमिनीचा वापर करीत असताना आढळतात. काही ठिकाणी आश्रमशाळांच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीची मोजणी झालेली दिसत नाही. अशा अतिक्रमण ~~झालेल्या~~ झालेल्या जमिनी त्वरीत ताब्यात घेणे जरूरीचे वाटते.

३.५ जमिनीचा प्रकार :

आश्रमशाळेत ज्या जमिनी प्राप्त झालेल्या आहेत त्यांचे त्यांच्या दर्जानुसार वर्गीकरण खालीलप्रमाणे आहे :

अ.क्र.	जमिनीचा दर्जानुसार प्रकार	क्षेत्र[हेक्टर]	एकूण क्षेत्राशी शेकडा प्रमाण
१.	भारी जमिन	८६.७२	१२.३२
२.	मध्यम जमिन	१७७.४४	२५.२०
३.	हलकी जमिन	२७५.६९	३९.१५
४.	खडकाळ जमिन	१६४.२९	२३.३३
	एकूण :	७०४.१४	१००.००

या आश्रमशाळा समूहांच्या ताब्यात असलेली एकूण जमिन ८९६.४७ हेक्टर आहे. यापैकी शाळा इमारती व क्रिडांगणे यासाठी १९२.३३ हेक्टर जमिन ठेवलेली आहे व राहिलेली ७०४.१४ हेक्टर जमिनीची क्षेत्र कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राच्या उद्देशासाठी घेण्यात आलेले आहे.

वरील तक्त्यांवरून असे निदर्शनास येते की केवळ १२.३२ % जमिन सुपीक व भारी प्रतीची आहे.

मध्यम व हलक्या प्रतीच्या जमिनीचे प्रमाण ६४.३५% आहे. एकूण जमिनीच्या ७६.६७% जमिन ही शेतीस उपयुक्त आहे. फक्त ३३.३३% जमिन ही खडकाळ आहे. हिचा उपयोग शेती विकासासाठी फारसा होणार नाही, तथापी जमिनीचा अन्य कारणांसाठी उपयोग करून घेता येईल.

३.६ आश्रमशाळांचे स्थापनेनुसार वर्गीकरण :

प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळा समूहाची स्थापना १९७२ पासून १९७८ पर्यन्त झालेली आढळते. त्यांची वर्षनिहाय वर्गवारी खालील-प्रमाणे आहे.

अ.क्र.	वर्ष	स्थापन झालेल्या आश्रमशाळांची संख्या
१.	१९७२ – १९७३	३१
२.	१९७३ – १९७४	९
३.	१९७४ – १९७५	६
४.	१९७५ – १९७६	२
५.	१९७६ – १९७७	१
६.	१९७७ – १९७८	२
	एकूण:	५१

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, १९७२ – १९७३ या वर्षात या प्रकारच्या सगळ्यांत जास्त आश्रमशाळा समूह स्थापन झालेले आहेत. त्यानंतर अशा प्रकारची समूहे १९७८ पर्यन्त सुरु करण्यात आलेली दिसतात. १९७८-१९७९ नतर अशा प्रकारची आश्रमशाळा समूहेस्थापन झालेली नाहीत.

१९७२ च्या यासंबंधीत शासन निर्णयानुसार प्रत्येक कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास साधारणपणे ५० एकर जमिन तरतुद करण्यात आली होती. यासाठी एक शेती अधिकारी, एक वरिष्ठ लिपीक, एक माळी व दोन सालदार अशा पाच कर्मचा-यांची शाळेसाठी कायमस्वरुपी पदे निर्माण करण्यात आलेली होती. या प्रत्येक शाळेतील शेती प्रात्यक्षि केंद्रात वर्षासाठी रु. २५,८००/- ची आवर्त

....१४

बाबी खर्चासाठी तरतुद होती. जमिन विकत घेण्यासाठी, तिच्या विकासा-साठी व बांधकामासाठी जवळजवळ रु. १,४३,१२०/- ची तरतुद होती. या तरतुदीनुसार सुरुवातीला आश्रमशाळा समूह सुरु करण्यांत आले. सुरुवातील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राचे काम जोमात सुरु झाले. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास जोडून दुग्ध व्यवसाय असल्यामुळे कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास हा पूरक विभाग जोडण्यांत आला. त्यामुळे ही प्रात्यक्षिक केंद्र १९७३-१९७४ पासून ख-या अर्थाने सुरु झाली. या केंद्राच्या मार्गदर्शनासाठी शेतकी अधिका-यांची नेमणूक करण्यात आली.

शासनाने पडीक जमिन वहिवाटीस आणणेसाठी प्रत्येक एकरामागे रु ५००/- खर्च करण्यास परवानगी दिली. त्यामुळे सुरुवातीस ही केंद्रे चांगल्या प्रकारे सुरु झाली. परिसरातील शेतक-यांना व आश्रमशाळेतील मुलांना त्यांचा चांगला उपयोग होवू लागला. अशीच केंद्रे मोठया प्रमाणांत वाढवावी असे शासनाचे प्रयत्नही जारी झाले. परंतु प्रात्यक्षिक केंद्रासाठी ५० एकर जमिन मिळणे पुढे पुढे दुर्मिळ होऊ लागले आणि त्यामुळे आश्रमशाळा समूह योजनेस वेगळे स्वरूप प्राप्त झाले.

१९७८-१९७९ नंतर अशा आश्रमशाळा सुरु करण्याचे शासनाने थांबविले व आश्रमशाळेत मुलांना फक्त शिक्षण व निवासस्थान एवढया बाबी पुरविण्यांत आल्या.

सुरुवातीस कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रासाठी शेतीची अवजारे घेण्यात आली. वेगवेगळ्या प्रकारचे हवामानात अनुकूल अशी पिके चांगल्या जमिनीत घेण्यांत आली, परंतु पुढे वेळेवर पैसा उपलब्ध न झाल्याने व चांगल्या देखरे-खीच्या अभावांमुळे ही प्रात्यक्षिक केंद्र तोटयात येऊ लागली. १९८६ - १९८७ पासून ही केंद्रे कायम स्वरूपाची जवळजवळ बंद होऊ लागली व सध्या ५१ केंद्रां-पैकी फक्त ७ केंद्रे चालू आहेत. शेतकी खात्यांच्या नियुक्तीवर असलेले अधिकारी परत त्या खात्याकडे वर्ग करण्यात आले. परंतु ज्या जागा रिक्त आहेत, त्यांचे जागी खात्याने अधिकारी नेमले नाहीत.

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राचे काम आश्रमशाळेतील एका शिक्षकाकडे देण्यात आले असून त्याचेवर देखरेख शाळेचे मुख्याध्यापक करीत असतात. परंतु स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग नसल्याने सर्व आश्रमशाळेतील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र जवळजवळ बंद अवस्थेत आहेत. अशा या आश्रमशाळांच्या ~~पुपर्जीवनाची~~ पुनर्जीवनाची आज निकड आहे व जरूरीचे आहे.

३.७ <u>सामाजिक वनीकरण व फलोद्यान</u> :

महाराष्ट्र शासनाने सामाजिक वनीकरण व फलोद्यान ही योजना सुरू केली. या योजनेमध्ये सामाजिक संस्थेच्या ज्या पडीक जमिनी आहेत त्या जमिनीत झाडे लावून विकास करण्याच्या दृष्टिकोन यांत अंतर्भूत आहे. आश्रमसमूहातील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रातील काही जमिनी या सामाजिक वनीकरण व फलोद्यान खात्यास वर्ग करण्यांत आलेल्या आहेत. महाराष्ट्रातील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास मिळालेल्या एकूण ८९६.४७ क्षेत्र हेक्टर जमिनीपैकी ३८३.३९ हेक्टर क्षेत्र सामाजिक वनीकरण व फलोत्पादन खात्यास वर्ग करण्यांत आलेले आहे. या क्षेत्राचे एकूण लागवडीलायक क्षेत्राशी प्रमाण ५४.४५ टक्के आहे. बाकीची राहीलेली जमीन ही आश्रमशाळेची आहे. सामाजिक वनीकरण व फलोत्पादन विभागाकडे जी जमिन वर्ग करण्यात आलेली आहे ती काही कालावधीपुरतीच आहे व ती पुन: आदिवासी विभागाकडे झाडांच्या जोपासनेसाठी व पुढील विकासासाठी लवकरच वर्ग करण्यांत येणार आहे. अशा सर्वच जमिनींची योग्यत्या विनियोगाची जबाबदारी खात्यावरच आहे.

तक्ता क्र. १

विभागनिहाय सामाजिक वनीकरण/फलोत्पादन योजनांतर्गत कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रावर लावलेली झाडे.

अ.क्र.	झाडांचे नांव	सह्याद्री विभाग	कोंकण विभाग	एकूण
१.	सुबाभूळ	१९०९०	१३८४५	३२९३५
२.	निलगिरी	४७४४०	१३९५६	६१३९६
३.	शिसव	८४११	८५००	१६९११
४.	काजीद	८७३०	२१५४३	३०२७३
५.	कडूलिंब	५३२५	१२४४	६६६९
६.	गिरल	४१००	१३९१०	१८०१०
७.	बांबू	२५६०	६०००	८५६०
८.	अशोक	–	१००	१००
९.	साग	२००	४२४५	४४४५
१०.	चिंच	३०००	८००	३८००
११.	आंबा	१३२२५	१९९७	१५२२२
१२.	सिताफळ	१८२००	१३९१०	३२११०
१३.	कवठ	५०	५००	५५०
१४.	पेरू	–	२२५०	२२५०
१५.	बोर	२७००	११६०	३८६०
१६.	ओकलिया	–	२५१९०	२५१९०
१७.	प्रायोपित व इतर	४४३११	१७७९४	६२१०५
	एकूण :	१७७३४२	१४७०४४	३२४३८६

.... १७

वरील योजनांतर्गत ३८३.३९ हेक्टर क्षेत्रामध्ये एकूण ३,२४,३८६ झाडे लावण्यांत आली आहेत. त्यात सागासारखी मौल्यवान झाडांचाही समावेश आहे. सगळ्यात अधिक झाडे निलगिरीची आढळतात. तर त्या खालोखाल सिताफळ व सुबाभळीची लागवड झालेली दिसते. प्रत्यक्ष काही आश्रमशाळांना भेटी दिल्या असता असे आढळले की वरीलपैकी ४० ते ५० टक्के झाडे जगली आहेत. पाहणीचे वेळी अदमासे १,५५,००० झाडे जिवंत असल्याचे आढळले. बाकीच्या जमिनीवर ५० ते ६० टक्के झाडे मेलेली आहेत. त्याशिवाय नवीन झाडे लावून ती वाढविण्याचा फारसा प्रयत्न झालेला दिसत नाही. ब-याच ठिकाणी जमिन ओसाड पडलेली आढळते.

सामाजिक वनीकरण व फलोत्पादन खात्याकडे दिलेली जमिन ही आदिवासी विकास विभागाकडे लवकरच वर्ग होणार आहे व त्यापुढे या जमिनीत लावलेल्या झाडांची व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी आदिवासी खात्यावर येणार आहे.

३.८ <u>बागायती सुविधा :</u>

शेती प्रात्यक्षिक केंद्राच्या विकासासाठी विहीरीचे पाटबंधा-यांच्या पाण्याचे महत्व कोणीही नाकारणार नाही. सध्या ५१ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांपैकी फक्त काही प्रात्यक्षिक केंद्रात विहीरीच्या पाण्याचा बागायती शेतीसाठी उपयोग केला जातो व ही बागायत बहुतांशी किफायतशीर झालेली आहे. त्यामुळे जिरायत शेतीवर असलेल्या कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रच्या आश्रमशाळा ज्या ठिकाणी पाण्याची उपलब्धता आहे तेथे बागायती करण्यात आलेली दिसून येते. बागायत क्षेत्र असलेल्या अशा आश्रमशाळा समुहांची भाजी लागवडीची उपयुक्तता सर्वांना पटू लागली आहे. त्यामुळे जिरायत जमिनीचे रूपांतर बागायत जमिनीमध्ये करणे हा एक महत्वाचा उपक्रम आश्रमशाळा समुहासमोर आहे. याबाबत चौकशी केली असता शेती प्रात्यक्षिक केंद्रावर अन्य ठिकाणी पाणी उपलब्धता असावल्याचे २१ आश्रमशाळांनी सांगीतले आहे.

....१८

सध्या ५१ आश्रमशाळांपैकी १५ आश्रमशाळा हया विहीरीच्या पाण्याचा उपयोग बागायतीसाठी करतात. ८ आश्रमशाळा नदीच्या पाण्याचा उपयोग, ९ शाळांमधून नाल्यांच्या पाण्याचा उपयोग व १ आश्रमशाळेमधून पाट-बंधा-याच्या पाण्याचा उपयोग करून बागायती पिके काढण्याचा उपक्रम करित आहेत. जवळ जवळ ३१ आश्रमशाळा या ना त्या प्रकारे नैसर्गिक पाण्याचा उपयोग करून जिरायत जमिन बागायत क्षेत्राखाली आणण्याच्या प्रयत्नात आहेत. बागायतीसाठी विविध साधनांचा उपयोग घेत असलेल्या आश्रमशाळेचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	बागायतीचे साधन	आश्रमशाळांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१.	विहीर	१५	४५.४५
२.	नदी	८	२४.२४
३.	नाला	९	२७.२८
४.	पाटबंधा-याने	१	३.०३
	एकूण	३१	१००.००

वरील तक्त्यांवरून असे दिसते की विहीर बागायतीस कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास वाव आहे. काही ठिकाणे नदी व नाल्याचा पाण्याचा उपयोग तात्पुरता स्वरूपात का होईना करणे शक्य आहे. या शेती प्रात्यक्षिक केंद्रांना बारमाही पाणीपुरवठा सध्या कोठेही उपलब्ध नाही. तथापी ब-याच ठिकाणी हंगामी बागायत होण्याची दाट शक्यता आहे. याबाबत मते अजमावली असता असे आढळून आले की विहीर बागायत ही ५१ टक्के कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांनाउपयुक्त ठरेल. त्यामुळे आश्रमशाळेतील जमिनीचे थोडया फार प्रमाणात का होईना, बागायत करण्याची आज जरूरी आहे.

... १९

३.९ शेतीची अवजारे व पशुधन :

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रावर शेतीसाठी आवश्यक असलेली बरीचशी अवजारे आज उपलब्ध आहेत. परंतु ती नादुरुस्त असून तशीच कित्येक वर्षा - पासून पडून आहेत. १० केंद्रातील ऑईल इंजिन व १३ इलेक्ट्रीक मोटार आश्रम-शाळांच्या ताब्यात आहेत व त्यांचा उपयोग सध्या शेतीसाठी न करता आश्रम-शाळांच्या इतर कामासाठी केला जातो. नांगर, बैलगाडया, डस्टर व स्प्रेअर इ. अवजारे तशीच पडून आहेत. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रातील असलेल्या अवजारांची संख्या खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहे.

अ. क्र.	अवजारांचे नांव	संख्या
१.	नांगर	६६
२.	ऑईल इंजिन	१०
३.	इलेक्ट्रीक मोटार	१३
४.	कुळव	४२
५.	पाबर	२९
६.	डस्टर	४४
७.	स्प्रेअर	४८

अशी महत्वाची अवजारे कृषी प्रात्यक्षिक केंद्राकडे अद्यापही नादुरुस्त अवस्थेत पडून आहेत.

पशुधनाच्या बाबतीत असे म्हणावेसे वाटते की फारच थोडया आश्रम-शाळेजवळ बैलजोडया आहेत. गाईचे प्रमाण तर आता जवळजवळ नाहीसे झालेले आहे. शेतीची वर उल्लेख केलेली अवजारे आहेत ती जनावरांसाठी बांधलेल्या गोठयात उघडया अवस्थेत व काहीही नोंद न करता पडलेली आहेत. जनावरां-साठी ब-याच आश्रमशाळेत गोठे बांधलेले आहेत. हे गोठे आज भग्न अवस्थेत

....२०

दिसत असून त्याची दुरुस्ती देखभाल असा काहीही उपक्रम झालेला दिसत नाही.

३.१० कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रावर घेतली जाणारी पिके :

कृषी प्रात्यक्षिक केंद्रावर भौगोलिक परिस्थितीनुसार व त्या भागातील हवामानात अनुसरून पिके घेण्यात आलेली आहेत. या बाबतीत कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र ही तोटयात येत असल्याने बंद करण्यात यावी असा बरासचा कल वरीष्ठ पातळीचा दिसतो. यासाठी खालील बाबी निदर्शनास आणणे आवश्यक आहे असे वाटते. या प्रात्यक्षिक केंद्राचा उपयोग विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी व त्या भागातील आदिवासींना मार्गदर्शनासाठी आहे व त्या प्रमाणे ते त्याचा लाभ घेत आहेत. त्यामुळे ही शिक्षणाची बाब व्यापारी दृष्टिकोनातून पहाणे संयुक्तीक होणार नाही. काही आश्रमशाळेमधील उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास केला असता उत्पन्न कमी होऊन खर्च अधिक असल्याचे आढळून आले आहे. या बाबतीत असे नमूद करावेसे वाटते की कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रासाठी जो खर्च केला जातो तो सर्वच्या सर्व केंद्रातील उत्पन्नासाठी झालेला नसतो. भांडवली अनुदानाचा खर्च त्यात समाविष्ट केला जातो. भांडवली अनुदानांचा खर्च फार मोठा असल्याने कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र हा तोटयात आहेत असा अभास निर्माण होतो. उत्पन्न व खर्च याचा शास्त्रीय पद्धतीने मांडणी करून अभ्यास केल्यास अशा आश्रमशाळा तोटयात नाहीत असे आढळले. काही आश्रमशाळेत उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक होत असेल तरी या योजनेची उपयुक्तता सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहून हा उपक्रम पुढे चालू ठेवणे आवश्यक आहे असे नमूद करावेसे वाटते.

३.११ शेती व्यवस्थापन :

शेती व्यवस्थापन हे एक मोठे शास्त्र आहे. हे शास्त्र ब-याच गोष्टींवर अवलंबून आहे. आश्रमशाळेसारख्या सामाजिक क्षेत्रात या शास्त्राचा फार काटेकोरपणे उपयोग करून घेतला पाहिजे, तसा उपयोग सध्या तरी केला गेलेला दिसत नाही असे निदर्शनास येते आणि त्यामुळे कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची फलश्रुती आपणास पहावयास मिळत नाही. सध्या आश्रमशाळेतील व्यवस्थापन अतिशय निकृष्ट आहे आणि त्यात सुधारणा होण्याची आजची

खरी गरज आहे.

३.१२ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रातील उणीवा :

१. कृषि केंद्रातील ब-याचशा जमिनी हया अवर्षणग्रस्त व अति पावसाच्या भागात आहेत. त्यामुळे केव्हा अतिवृष्टिने पिके येत नाहीत तर केव्हा अनावृष्टिमुळे पिकांचा नाश होतो. सर्व जमिनी या सर्वस्वी नैसर्गीक पाण्यावर अवलंबून आहेत. जिरायत पिके बागायती करण्याबाबतचा प्रयत्नही दिसत नाही.

२. महसूल व वन खात्याकडून ज्या जमिनी मिळाल्या आहेत त्या अविकसित आहेत. त्यापैकी ब-याचशा जमिनी लागवडीखाली आणलेल्या दिसत नाहीत. अशा जमिनींची पोतही फार कमी आहे. या जमिनीच्या सुधारणेसाठी शेणखताचा किंवा कंपोस्ट खताचा फारसा उपयोग झालेला दिसत नाही त्यामुळे तिची उपज शक्ती फार कमी आहे. या जमिनीत चढ-उतार असल्यामुळे या जमिनीचे बांधबांधस्ती व सपाटीकरण न झाल्याने योग्य प्रकारे पिकांचे उत्पन्न होत नाही.

३. ही कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र बहुतेक वन भागात किंवा त्याचे जवळपास असल्याने मोकाट जनावरांचा फारच उपद्रव होतो. अशा प्रात्यक्षिक केंद्रातील पिकाऊ जमिनींना कुंपणाची आवश्यकता असते. परंतु तसे कुंपण घालण्याचा प्रयत्नही झालेला नाही किंवा फारसे कुंपण कोठेच घातलेले दिसत नाही.

.... २२

४. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रासाठी दैनंदिन बाबींवर होणारा खर्च तेथे असणा-या अधिका-यांच्या कक्षेत नसल्यामुळे वेळोवेळी त्याला हा खर्च मंजूर करून घेण्यासाठी वरिष्ठ अधिका-यांकडे जावे लागते. शेतीच्या बाबतीत वेळीच निर्णय घेणे हे जरुरीचे असते असे निर्णय घेण्यासाठी त्या ठिकाणी असणा-या अधिका-याला हक्क नसल्यामुळे शेती पध्दतशीर होऊ शकत नाही हा या व्यवस्थापनातील मोठा दोष आहे. ब-याच बाबी तेथील अध्यापकांना आपल्या पतीवर आणाव्या लागतात. केंव्हा केंव्हा या बाबी पतीवरही उपलब्ध होऊ शकत नाहीत.

५. आश्रमशाळेतील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे बंद असण्याची कारणे विचारली असता खालील बाबी सांगण्यात आल्या :

१. कृषि खात्याकडून कर्मचारी संबंधीत खात्याकडे वर्ग झाल्या नंतर त्या ठिकाणी अन्य अधिका-यांची नियुक्ती करण्यात आली नाही आणि ती पदे तशीच रिक्त आहेत.

२. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास आवश्यक असलेले पशुधन, अवजारे, बी-बियाणे, खते ही वेळेवर मिळत नाहीत.

३. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास आवश्यक असलेली आर्थिक मदत वेळेवर मिळत नाही.

प्र क र ण चौ थे

आश्रमशाळेतील कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राबाबत काही सूचना व शिफारशी.

महाराष्ट्र राज्यात ५१ प्रात्यक्षिक कृषि केंद्र आश्रमशाळांना जोडलेली आहेत. हया कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे सुधारण्याबाबत किंवा त्यांच्या पुनरुज्जीवनासाठी काही सूचना व शिफारशी खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहेत.

१. कृषी प्रात्यक्षिक केंद्र आश्रमशाळांना जोडण्याचा मूळ उद्देश असा होता की, या शाळा अति दुर्गम भागात बसलेल्या आहेत. या अतिदुर्गम भागात शेतीबाबत अद्यावत ज्ञान त्या भागातील शेतक-यांपर्यंत पोहयत नाही असे शेतीविषयक अद्यावत ज्ञान पोहोचविण्याची जबाबदारी या केंद्रावर सोपविण्यात आली होती. तसेच आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना शेतीविषयी शिक्षण किंवा ज्ञान यावे व त्याद्वारे आदिवासी भागात शेती सुधारणा करावी असा होता. तसेच कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र आश्रमशाळांना जोडल्यामुळे या शेती प्रात्यक्षिक केंद्रातून निघणारा भाजीपाला, सरपण, फळे, अन्नधान्य, यांचा उपयोग त्या शाळेतील आश्रमशाळांना व्हावा, शेती प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळांचे उद्देश इतर आश्रमशाळांपेक्षा वरचेवर वैशिष्ट्यपूर्ण व वेगळे होते. हा उद्देश सफल होण्याच्या दृष्टिने शासनाने १९७२ पासून ही योजना अंमलात आणली. या पाहणीत आढळलेल्या व मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर पुढीलप्रमाणे सुचना/ शिफारशी करण्यात येत आहेत.

४.१ या सर्व आश्रमशाळांचे पुनर्वसन करून त्याला नवे स्वरूप प्राप्त करून या प्रात्यक्षिक केंद्रांचे उपरोक्त उद्देश सर्वतोपरी साध्य होण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. या कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळा बंद न करता किंवा दुस-या अन्य खात्याकडे स्थलांतरीत न करता त्याच

खात्याकडे आश्रमशाळा ठेवाव्यात.

४.२ महाराष्ट्र राज्यात १९७२ च्या शासन निर्णयान्वये आश्रमशाळेला जोडून कृषी प्रात्यक्षिक केंद्र, बालवाडी, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, दुग्ध व्यवसाय व पशुसंवर्धन केंद्र, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र इ. बाबी असलेले प्रकल्प आदर्श प्रकल्प म्हणून राबविले पाहिजेत. याबाबत मध्यप्रदेश राज्यात व चंद्रपूर जिल्हयात काही खाजगी संस्थांनी प्रयोग केलेले आहेत व ते ब-याचशा प्रमाणात यशस्वी झालेले आहेत.

४.३ अयापपावेतो आश्रमशाळांना किती जमिन आहे, कोणत्या प्रकारची जमिन आहे किंवा मालकी हक्क कोणाचा आहे, याबाबत ७/१२ मध्ये ब-याचशा ठिकाणी नोंदी झालेल्या नाहीत, अशा नोंदी ताबडतोब करून घेतल्या पाहिजेत. यासंबंधीचे दस्तऐवज करून घेणे आवश्यक आहे.

४.४ ब-याच ठिकाणी अशा जमिनीवर अतिक्रमणे झालेली आहेत. ही अतिक्रमणे ताबडतोब काढून पुढे अतिक्रमण होणार नाहीत याची दखल घेतली पाहिजे.

४.५ या शाळा योग्य त-हेने चालविण्यासाठी आदिवासी विकास संचालनालयात एक अधिकारी या कामासाठी नियुक्त करणे आवश्यक आहे. कृषि प्राथमिक केंद्र शाळांचे नियोजन व अंमलबजावणीसाठी हया अधिका-याकडे हे काम सुपूर्त करावे. त्यामुळे या अधिका-याची सर्वस्वी जबाबदारी संपूर्ण कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राच्या आश्रमशाळांचे नियोजन करणे,, योग्य त्यावेळी साहित्याचा पुरवठा करणे, तांत्रिक मार्गदर्शन करणे इ. बाबी त्यांच्याकडे राहतील. कमीत कमी दहा आर. जमिन कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांनाही मिळाली तरी अशी कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रे त्या शाळांना सुरु

करता येतील. यासाठी शेतकी खात्याकडून विशेष मदत मिळविता येईल. ज्या ठिकाणी जमिनी उपलब्ध होतील तेथे एकापेक्षा प्रात्यक्षिक केंद्रे सुरू करण्यात यावी.

४.६ शेती प्रात्यक्षिक केंद्र - व्यवस्थापन :

शेती व्यवस्थापनासाठी खालीलप्रमाणे शिफारशी सुचविण्यात येत आहेत.

१. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या प्रत्येक आश्रमशाळेला १ शेतकी मदतनीस, २ सालदार, १ माळी या जागा निर्माण करून त्या भरल्या पाहिजेत. यापूर्वी १ शेती अधिकारी १ सालदार, २ माळी अशी पदे निर्माण करण्यात आली होती. यामध्ये शेतकी अधिकाऱ्याऐवजी शेतकी सहाय्यक हे पद निर्माण करावे, असे सुचित करण्यात येत आहे व शेतकी अधिकाऱ्याचे पद हे आदिवासी विकास अधिकाऱ्याच्या कार्यालयाशी संलग्न ठेवावे. म्हणजे शेतकी अधिकारी हा आदिवासी विकास अधिकाऱ्याच्या क्षेत्रातील सर्व आश्रमशाळांना तांत्रिक मार्गदर्शन करू शकेल. या शेतकी अधिकाऱ्याची पदे नियुक्तीने न घेता खात्याने निर्माण करावीत व ती खात्याने भरावीत. त्यासाठी वरिष्ठ पातळीवरून नियमितपणे देखरेख असली पाहिजे.

२. कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळेत मुख्याध्यापक हा प्रमुख असल्यामुळे मुख्याध्यापकांच्या हाताखाली शेतकी सहाय्यक काम करू शकेल तसेच शेतकी सहाय्यक हा मुलांना शिकविण्याचेही काम करू शकेल व त्यांच्यावर मुख्याध्यापकाची देखरेख राहील.

३. शेतीसाठी व मजूरांना देण्यासाठी दैनंदिन रोकड रकमेची नेहमी आवश्यकता भासते. ती रोकड रक्कम शाळेकडे असली पाहिजे. त्या दृष्टिने यासाठी मुख्याध्यापकांना काही रक्कम खर्च करण्याचे अधिकार प्रदान केले पाहिजेत.

४. जमिनीच्या क्षेत्रानुसार व त्या ठिकाणी घेतल्या जाणा-या पिकानुसार आकस्मिक खर्चाची रक्कम मुख्याध्यापकांकडे ठेवण्यात यावी.

५. या शाळेवर देखरेख ठेवण्यासाठी १ शेतकी अधिकारी आदिवासी विकास अधिका-याच्या कार्यालयात असावा.

४.७ सध्या ब-याचशा आश्रमशाळांच्या इमारती पडीक झालेल्या आहेत. त्यांची दुरूस्ती, देखभाल, केली गेली नाही तर त्या काही दिवसांनी उध्वस्त होण्याची फार शक्यता आहे. या जमिनीची पाहणी करून त्यांची दुरूस्ती करून त्याचा उपयोग चांगला करून घेतला पाहिजे. शेतीविषयक जी अवजारे आश्रमशाळेत आहेत ती पण दुरूस्त करून शेतीच्या कामासाठी त्याचा उपयोग केला पाहिजे.

४.८ <u>शेती विकास</u> :

आश्रमशाळांतील सर्व जमिनी विकासासाठी एकाचवेळी न घेता त्या टप्प्याटप्प्यांनी घेतल्या पाहिजेत.

१. ज्या आश्रमशाळांच्या जमिनी चांगल्या आहेत, त्या आश्रमशाळेंच्या जमिनींना प्राधान्य देऊन त्यांचा विकास प्रथम घडवून आणला पाहिजे.

२. खडकाळ व हलक्या प्रतीची जमिन आहे, अशा जमिनीचा वापर चांगल्या पध्दतीने कसा करता येईल त्याचा नीटपणे अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

३. काही आश्रमशाळांमध्ये सामाजिक वनीकरण, फलोयान विभागाकडून बरीचशी झाडे लावली गेली आहेत, त्यापैकी काही झाडे जिवंत आहेत व काही झाडे मेल्यामुळे जमिन तशीच पडीक आहे. अशा पडीक जमिनीवर पुन्हा झाडे लावण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ~~केले गेले पाहिजेत.~~ जी झाडे जिवंत आहेत, अशा झाडांची जोपासना करून त्यांचा चोरटया वृक्ष-तोडी पासून बचाव केला पाहिजे. फलोयान विभागाकडून लागवड करण्यात आली आहेत, अशा झाडांकडे खास लक्ष देऊन त्यापासून उत्पन्नात भर कशी घालता येईल, हे पाहिले पाहिजे. ब-याच ठिकाणी आश्रमशाळांना इंधनाचा फार मोठा तुटवडा भासतो. त्यावेळी या सरपणाचा उपयोग बहुमोल ठरेल. जेथे शक्य असेल तेथे फळझाडांची लागवडीवर भर दिला पाहिजे.

४. सध्या शेती खाते, कृषि विद्यापीठे, फलोयान विभाग, सामाजिक वनीकरण यांचेमध्ये समन्वय दिसत नाही. विद्यापीठाकडून शिफारस केलेले बि-बियाणे, आश्रमशाळेतील प्रात्यक्षिक केंद्रांना मिळत नाही किंवा प्रशिक्षण व भेट खात्यातील अधिकारी या आश्रमशाळांना भेटी देऊन मार्गदर्शन करीत नाहीत. किंवा त्यासाठी प्रात्यक्षिके घेतली जात नाहीत अशा भेटी आवश्यक आहेत.

५. कृषी खात्याकडून प्रात्यक्षिक केंद्रासाठी मदत दिली जाते ती मदत या आश्रमशाळांना मिळत नाही, त्यासाठी प्रयत्न आवश्यक आहेत.

४.९ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्राचे आश्रमशाळांचे दीर्घ मुदतीचे नियोजन फार आवश्यकआहे. ते सध्या दिसत नाही. अशा आश्रम - शाळेसाठी दीर्घ मुदतीचे नियोजन करण्यात यावे.

४.१० या सर्व बाबींवर संचालनालय स्तरावरुन चांगली देखरेख झाली पाहिजे.

४.११ ज्या आश्रमशाळेत पाणी उपलब्ध आहे, त्या ठिकाणी थोडा फार खर्च करून पाणी उपलब्ध करून दिले पाहिजे. कोरडवाहू जमिनीचे रूपांतर बागायती जमिनीत केले पाहिजे. ब-याच ठिकाणी मोकाट जनावरांपासून पिकांचे नुकसान होते. अशा ठिकाणी कुंपणाची व्यवस्था प्राधान्याने केली पाहिजे. अशा जमिनीचे सपाटीकरण व बांध बंदिस्तीचे काम संबंधीत खात्याकडून करून घेतले पाहिजे.

४.१३ कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रात, दुग्ध व्यवसायासाठी गाई, म्हशी बैल यांचा समावेश केला पाहिजे. या जनावरांपासून मिळणा-या शेणापासून एखादा गोबरगॅस यंत्रसंच सुरु करावा.

४.१२ आश्रमशाळेत बहुतांशी भाजीपाला लागवडीला प्रोत्साहन दिले जाते. हा उत्पादित भाजीपाला इतर आश्रमशाळांना स्वत:ची गरज भागवून पुरविता आला पाहिजे.

४.१४ आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना शाळेत कार्यानुभवासाठी शेती हा विषय सक्तीचा असावा.

४.१५ आश्रमशाळांमध्ये वारंवार मेळावे भरवून त्या भागातील पिकांची प्रात्यक्षिके दाखविली पाहिजेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे व पालकांचे शाळेतील संबंध दृढावतील व त्या भागातील आदिवासी शेतक-यांमध्ये शेती विषयीचे अद्यावत ज्ञानात भर पडेल व त्याचा प्रसार होईल.

.....

परिशिष्ट क्र. १

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळांची यादी.

[१] नाशिक जिल्हा	संबंधित आदिवासी विकास अधिकाऱ्याचे क्षेत्र.
१. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, बोरीवाडा ता. पेठ, जि. नाशिक.	नाशिक
२. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, टिटवे ता. दिंडोरी. जि. नाशिक.	नाशिक
३. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, चणकापूर ता. कळवण, जि. नाशिक.	~~कळवण~~ कळवण
४. शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, मोहनदरी ता. कळवण, जि. नाशिक.	~~कळवण~~ कळवण
५. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, अंबुपाडा, ता. सुरगाणा, जि. नाशिक	~~कळवण~~ कळवण
६. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, पळसन, ता. सुरगाणा, जि. नाशिक.	~~कळवण~~ कळवण
७. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, माणी ता. सुरगाणा, जि. नाशिक.	~~कळवण~~ कळवण
[२] ठाणे जिल्हा	
८. शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, उपलाट ता. तलासरी, जि. ठाणे.	डहाणू
९. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, सवणे ता. तलासरी, जि. ठाणे.	डहाणू

१०.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, कारेगांव ता. मोखाडा, जि. ठाणे.	शहापूर
११.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, पळसुंडे, ता. मोखपाडा, जि. ठाणे.	शहापूर

[३] रायगड जिल्हा

१२.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, कोळघर, ता. अलिबाग, जि. रायगड.	ठाणे

[४] धुळे जिल्हा

१३.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, ढोंगसाळी, ता. नवापूर, जि. धुळे.	नंदूरबार
१४.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, वाघाळे, ता. नंदूरबार, जि. धुळे.	नंदूरबार
१५.	शासकीय पोस्टबेसिकआश्रमशाळा, धुलवड ता. अक्राणी, जि. धुळे.	तळोदा
१६.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, मांडणी, ता. अक्राणी, जि. धुळे.	तळोदा
१७.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, भांगरापाणी ता. अक्कलकुवा, जि. धुळे.	तळोदा
१८.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, लोभाणी ता. तळोदा, जि. धुळे.	तळोदा

[५] जळगांव जिल्हा

१९.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, वैजापूर, ता. पोपडा, जि. जळगांव.	जळगाव

....३२

२०.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, लालमाती, ता. रावेर, जि. जळगाव.	जळगांव
२१.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, वाघीझरा ता. यावल, जि. जळगांव.	जळगांव
२२.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, जोधनखेडा ता. एदलाबाद, जि. जळगांव.	जळगांव

[६] औरंगाबाद जिल्हा

२३.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, वडनेर, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.	औरंगाबाद
२४.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, नागद ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.	औरंगाबाद

[७] बिड जिल्हा

२५.	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, भोडाळा ता. आष्टी, जि. बिड.	औरंगाबाद

[८] पुणे जिल्हा

२६.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, गोहे बु. ता. आंबेगाव, जि. पुणे.	पुणे.
२७.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, खिरेश्वर, ता. जुन्नर, जि. पुणे.	पुणे
२८.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, सोनावळे ता. जुन्नर, जि. पुणे	पुणे.

[९] कोल्हापूर जिल्हा

२९.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, बोरबेट ता. गगनबावडा, जि. पुणे.	पुणे

....३३

[१०] सातारा जिल्हा

३०.	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, बामणोली, ता. जावळी, जि. सातारा.	पुणे

[११] नगर जिल्हा

३१.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, मवेशी, ता. अकोला, जि. अहमदनगर.	राजूर
३२.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, केळी रुमणवाडी ता. अकोला, जि. अहमदनगर.	राजूर
३३.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, केळीकोतुळ ता. अकोला, जि. अहमदनगर	राजूर

[१२] अमरावती जिल्हा

३४.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, चिखली, ता. चिखलदारा, जि. अमरावती.	अमरावती

[१३] नांदेड जिल्हा

३५.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, सारखनी, ता. किनवट, जि. नांदेड.	नांदेड
३६.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, पाटोदा, ता. किनवट, जि. नांदेड.	नांदेड
३७.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, जलधारा, ता. किनवट, जि. नांदेड.	नांदेड
३८.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, सहस्त्रकुंड ता. किनवट, जि. नांदेड.	नांदेड
३९.	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, बोथली, ता. किनवट, जि. नांदेड.	नांदेड

....३४

[१४] भंडारा जिल्हा

४०.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, कडोकसा, ता. देवरी, जि. भंडारा.	गोंदीया
४१.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, बोरगांव ता. देवरी जि. भंडारा.	गोंदिया

[१५] गडचिरोली जिल्हा

४२.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, कसनसूर ता. इटापल्ली, जि. गडचिरोली.	अहेरी
४३.	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, झिंगानूर, ता. सिरोंचा, जि. गडचिरोली.	अहेरी
४४.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, कोरची ता. कुरखेडा, जि. गडचिरोली.	गडचिरोली
४५.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, कोटगुळ ता. धानोरा, जि. गडचिरोली.	गडचिरोली
४६.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, रामगड ता. कुरखेडा, जि. गडचिरोली.	गडचिरोली

[१६] यवतमाळ जिल्हा

४७.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, बोटोणी ता. मारेगांव, जि. यवतमाळ.	यवतमाळ
४८.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, हिवरी, ता. यवतमाळ , जि. यवतमाळ.	यवतमाळ
४९.	शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, चिंचघाट, ता. यवतमाळ, जि. यवतमाळ.	यवतमाळ

[१७] नागपूर जिल्हा

५०. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, खेलदा, ता. रामटेक, जि. नागपूर. — नागपूर

[१८] वर्धा जिल्हा

५१. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, नवरगांव ता. सेलू, जि. वर्धा — नागपूर

.....

परिशिष्ट क्र. २

जिल्हानिहाय शासकीय आश्रमशाळा व कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची संख्या

अ.क्र.	जिल्हा	शासकीय आश्रमशाळा			शेती प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या आश्रमशाळा		
		उपयोजना क्षेत्रात	उपयोजना क्षेत्राबाहेर	एकूण	उपयोजना क्षेत्रात	उपयोजना क्षेत्राबाहेर	एकूण
१	२	३	४	५	६	७	८
				सह्याद्री विभाग			
१.	नाशिक	४८	३	५१	७	–	७
२.	ठाणे	५५	२	५७	४	–	४
३.	रायगड	२	५	७	–	१	१
४.	रत्नागिरी	–	२	२	–	–	–
५.	धुळे	५१	३	५४	६	–	६
६.	पुणे	९	५	१४	३	–	३
७.	कोल्हापूर	–	१	१	–	१	१
८.	सातारा	–	२	२	–	१	१
९.	सोलापूर	–	१	१	–	–	–
१०.	नगर	१०	३	१३	–	३	३
११.	जळगांव	४	६	१०	३	१	४
१२.	औरंगाबाद	–	३	३	–	२	२
१३.	बीड	–	३	३	–	१	१
	एकूण	१७९	३८	२१७	२३	१०	३३

१	२	३	४	५	६	७	८
				गोंडवन विभाग			
१.	नागपूर	१	४	५	१	–	१
२.	वर्धा	–	५	५	–	१	१
३.	अमरावती	१३	३	१६	१	–	१
४.	अकोला	–	२	२	–	–	–
५.	बुलढाणा	–	३	३	–	–	–
६.	यवतमाळ	१५	६	२१	२	१	३
७.	नांदेड	९	३	१२	४	१	५
८.	परभणी	–	३	३	–	–	–
९.	भंडारा	७	२	९	२	–	२
१०.	गडचिरोली	३२	–	३२	५	–	५
११.	चंद्रपूर	८	१	९	–	–	–
	एकूण	८५	३२	११७	१५	३	१८
	महाराष्ट्र	२६४	७०	३३४	३८	१३	५१

परिशिष्ट क्र. ३

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रातील मिळालेल्या जमिनीचे क्षेत्र विभागनिहाय (क्षेत्र हेक्टरात)

अ.क्र.	जिल्हा	कृषि प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या शाळांची संख्या	कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रास मिळालेल्या जमिनीचे वर्गीकरण (क्षेत्र हेक्टर)				एकूण मिळालेल्या क्षेत्रापैकी सामाजिक वनीकरण व फलोद्यान खालील क्षेत्र.
			महसूल खाते	वन खाते	खाजगी व इतर	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७	८
				सह्याद्री विभाग			
१.	नाशिक	७	१४.९७	७९.१०	१५.३४	१०९.४१	४६.५०
२.	ठाणे	४	–	६०.८०	–	६०.८०	८.००
३.	रायगड	१	१८.३०	–	–	१८.३०	१६.००
४.	धुळे	६	१७.४२	२६.६०	३.८३	४७.८५	६०.२७
५.	जळगांव	४	–	८५.६०	–	८५.६०	२०.००
६.	बीड	१	२०.१८	–	–	२०.१८	१८.९३
७.	औरंगाबाद	२	३२.६०	–	–	३२.६०	१८.००
८.	पुणे	३	–	–	२६.०६	२६.०६	१०.००
९.	कोल्हापूर	१	२४.००	–	–	२४.००	–
१०.	सातारा	१	–	१९.४५	–	१९.४५	१७.४७
११.	नगर	३	६९.१९	–	–	६९.१९	२१.६३
	एकूण	३३	१९६.६६	२७१.५५	४५.२३	५१३.४४	१८३.८०
	टक्केवारी		(३८)	(५३)	(९)	(१००)	(३६)

१	२	३	४	५	६	७	८
				गोंडवन विभाग			
१.	नांदेड	५	१०१.७८	–		१०१.७८	५९.८८
२.	अमरावती	१	–	२४.00	–	२४.00	१६.00
३.	भंडारा	२	२२.७५	२४.00	–	४६.७५	३०.५१
४.	गडचिरोली	५	५७.३२	४२.५०	–	९९.८२	५२.२०
५.	यवतमाळ	३	२२.३०	४४.00	–	६३.३०	३८.00
६.	नागपूर	१	२४.३८	–	–	२४.३८	३.00
७.	वर्धा	१	–	२०.00	–	२०.00	–
	एकूण –	१८	२३८.५३	१५४.५०	–	३८३.०३	१९९.५९
	टक्केवारी		(६०)	(४०)	–	(१००)	(५२)
	महाराष्ट्र	५१	४२५.१९	४२६.०५	४५.२३	८९६.४७	३८३.३९
	टक्केवारी		(४७)	(४८)	(५)	(१००)	(४३)

परिशिष्ट क्र. ४

कृषि प्राथमिक केंद्रामधील जमीनीचे दर्जानुसार व क्षेत्रप्रमाणे वर्गीकरण.

(क्षेत्र हेक्टरात)

अ.क्र.	जिल्हा	कृषिप्राथमिक केंद्र असलेल्या शाळांची संख्या	शाळेच्या ताब्यातील जमीनीचे एकूण क्षेत्र	प्राथमिक केंद्राच्या जमीनीचे दर्जानुसार क्षेत्र: भारी (शेतीस योग्य)	मध्यम (शेतीस योग्य)	हलकी (शेतीस अयोग्य)	खडकाळ (शेतीस अयोग्य)	एकूण (शेतीस अयोग्य)	इमारत / प्रांगणे इ. ताठी ठेवलेले क्षेत्र.
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
				सह्याद्री विभाग					
१.	नाशिक	७	१०९.४१	८.३४	३१.२८	३९.९७	७.२०	८६.७९	२२.६२
२.	ठाणे	४	६०.८०	८.००	१६.००	८.००	१८.६४	५०.६४	१०.१६
३.	रायगड	१	१८.३०	..	..	..	१६.००	१६.००	२.३०
४.	धुळे	६	४७.८५	..	१०.८०	८.२५	१०.९३	२९.९८	१७.८७
५.	जळगांव	४	८५.६०	२८.७०	१६.५०	१२.००	०.६०	५७.८०	२७.८०
६.	बीड	१	२०.१८	४.००	३.६०	११.३३	..	१८.९३	१.२५
७.	औरंगाबाद	२	३२.६०	६.००	८.००	१४.००	..	२८.००	४.६०
८.	पुणे	३	२६.०६	..	६.४०	१२.००	४.२३	२२.६३	३.४३
९.	कोल्हापूर	१	२४.००	..	..	..	२१.६०	२१.६०	२.४०
१०.	सातारा	१	१९.४५	..	..	१८.८५	..	१८.८५	०.६०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
११.	नगर	३	६९.१९	२.००	३१.२९	१४.५०	१२.४५	६०.२४	८.९५
	एकूण	३३	५१३.४४	५७.०४	१२३.८७	१३८.२०	२१.६५	४११.४६	१०१.२८
	टक्केवारी		(१००)	(१४)	(३०)	(३४)	(२२)	(१००)	(२०)
				गोंदवन विभाग					
१.	नांदेड	५	१०१.७८	२.६८	११.००	२६.००	३५.२०	७४.८८	२६.९०
२.	अमरावती	१	२४.००	१९.००	..	..	१.००	२०.००	४.००
३.	अकोला	२	४६.७५	..	२.००	३२.९१	२.००	३६.९१	९.८४
४.	गडचिरोली	५	९९.८२	..	११.५७	३३.५०	३३.४४	७८.५१	२१.३१
५.	यवतमाळ	३	६६.३०	..	३८.००	२२.००	..	५०.००	१६.३०
६.	नागपूर	१	२४.३८	..	..	१६.३८	..	१६.३८	८.००
७.	वर्धा	१	२०.००	८.००	१.००	६.००	१.००	१६.००	४.००
	एकूण	१८	३८३.०३	२९.६८	५३.५७	१३६.७९	७२.६४	२९२.६८	९०.३५
	टक्केवारी		(१००)	(१०)	(१८)	(४७)	(२५)	(१००)	(२४)
	महाराष्ट्र	५१	८९६.४७	८६.७२	१७७.४४	२७५.६९	१६४.२९	७०४.१४	१९२.३८
	टक्केवारी		(१००)	(१२)	(२५)	(३९)	(२४)	(१००)	(२१)

परिशिष्ट क्र. ५

बंद असलेल्या कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची कारणानुसार जिल्हानिहाय संख्या

अ.क्र.	जिल्हा	शेती प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या शाळांची संख्या	शेती प्रात्यक्षिक केंद्र बंद असलेल्या शाळांची संख्या	कारणामुळे बंद असलेल्या आश्रमशाळांची संख्या			
				तांत्रिक कर्मचारी अभाव	अवजारे, पशुधन व बी न मिळणे	पाण्याचे दुर्भिक्ष	अपुरी आर्थिक मदत.
१	२	३	४	५	६	७	८
			सह्याद्री विभाग				
१.	नाशिक	७	४	२	३	२	२
२.	ठाणे	४	४	..	२	२	१
३.	रायगड	१	१	..	..	१	..
४.	धुळे	६	६	२	२	१	३
५.	जळगांव	४	३	१	..	१	..
६.	बीड	१	१	..	..	१	..
७.	औरंगाबाद	२	२	..	..	२	..
८.	पुणे	३	३	२	२	१	१
९.	कोल्हापूर	१	१	..	..	..	..
१०.	सातारा	१	१	१	..	१	..
११.	नगर	३	३	३	..	३	१
	एकूण	३३	२९	११	९	१५	८

१	२	३	४	५	६	७	८
				गोंडवन विभाग			
१.	नांदेड	५	५	४	३	३	१
२.	अमरावती	१	१	१	..	..	..
३.	भंडारा	२	१	..	..	१	..
४.	गडचिरोली	५	५	३	१	३	२
५.	यवतमाळ	३	३	१	..	१	..
६.	नागपूर	१	..	..	..	..	..
७.	वर्धा	१	..	..	..	..	..
	एकूण	१८	१५	९	४	८	३
	महाराष्ट्र	५१	४४	२०	१३	२३	११

परिशिष्ट क्र. ६

बागायती सुविधा असलेल्या कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रांची जिल्हानिहाय संख्या

अ.क्र.	जिल्हा	शेती प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या शाळांची संख्या	बागायतीसाठी साधनांचा उपयोग घेत असलेल्या अभिक्षाळा				उपलब्ध पाणी वर्षभर पुरेसे आहे काय ?	शेती केंद्रावर अन्य ठिकाणी पाणी नागण्याची शक्यता	
			विहीर	नदी	नाला	कॅनाल		आहे	नाही
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
					सह्याद्री विभाग				
१.	नाशिक	७	४	१	३	..	नाही	६	१
२.	ठाणे	४	२	३	..	..	नाही	२	२
३.	रायगड	१	..	१	..	..	नाही	१	..
४.	धुळे	६	..	..	२	..	नाही	२	४
५.	नंदुरबार	४	२	२	..	..	नाही	१	३
६.	बीड	१	..	..	..	..	नाही	१	..
७.	औरंगाबाद	२	१	..	१	१	नाही	..	२
८.	पुणे	३	..	१	१	..	नाही	३	..
९.	कोल्हापूर	१	..	..	..	..	नाही	..	१
१०.	सातारा	१	..	..	..	..	नाही	१	..
११.	नगर	३	१	..	..	..	नाही	३	..
	एकूण	३१	१०	८	७	१	नाही	२०	१३

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
					गोंडवन विभाग				
१.	नांदेड	५	१	..	..	..	नाही	१	४
२.	अमरावती	१	१	..	..	..	नाही	..	१
३.	भंडारा	२	१	..	..	..	नाही	१	१
४.	गडचिरोली	५	१	..	१	..	नाही	४	१
५.	यवतमाळ	३	..	..	१	..	नाही	३	..
६.	नागपूर	१	१	..	..	..	नाही	१	..
७.	वर्धा	१	..	..	..	..	नाही	१	..
	एकूण	१८	५	..	२	..	नाही	११	७
	महाराष्ट्र	५१	१५	८	९	१	नाही	३१	२०

परिशिष्ट क्र. ७

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रामधील जिल्हानिहाय उपलब्ध अवजारे व पशुधन संख्या

अ.क्र.	जिल्हा	उपलब्ध अवजारांची संख्या								उपलब्ध पशुसंवर्धन संख्या	
		नांगर	ऑईल इंजिन	इलेक्ट्रिक मोटार	कुळव	पाभर	बैलगाडी	ट्रक्टर	स्प्रेअर	बैल	गाई
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
						सहयाद्री विभाग					
१.	नाशिक	१४	४	३	५	४	५	८	८	२३	१
२.	ठाणे	३	..	१	..	..	२	२	१	..	..
३.	रायगड	३	१	..	..	..	२	..	१	..	..
४.	धुळे	४	१	..	४	३	२	४	४	१	..
५.	जळगांव	४	..	२	७	२	१	१	२	८	..
६.	बीड	२	..	..	..	..	१	२	४	..	..
७.	औरंगाबाद	२	..	..	२	२	२	१	..	..	..
८.	पुणे	५	..	..	१	१	१	१	४	..	..
९.	कोल्हापूर	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
१०.	सातारा	१	..	..	१	१	१	..	..	..	..
११.	नगर	४	..	३	१	१	२	२	३	२	..
	एकूण	४२	६	९	२१	१४	१९	२१	२७	३४	१

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
								गोंडवन विभाग															
१.	निर्मल	३	:	२	३	२	:	३	४	५	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	:
२.	अंबरनिपरे	३	:	:	३	:	:	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	५	:
३.	कुंडारा	२	:	:	२	२	:	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	:	:
४.	गडचिरोली	३	:	३	३	२	:	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	:	:
५.	पलसगाव	४	:	४	४	४	:	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	:	:
६.	नागभीड	२	:	:	२	:	:	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	:	:
७.	रुद्रा	२	:	:	२	:	:	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	:	:
	एकूण	२०	४	४	२०	४	४	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	२०	५	:
	महाराष्ट्र	३३	४	४	३३	४	४	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२८	११	:

परिशिष्ट क्र. ८

कृषि प्रात्यक्षिक केंद्रावरील कर्मचारी संख्या

अ.क्र.	जिल्हा	येथे प्रात्यक्षिक केंद्र असलेल्या शाळांची संख्या	प्रात्यक्षिक केंद्रावरील कर्मचारी संख्या			
			कृषि अधिकारी	माळी	सालदार	एकूण
१	२	३	४	५	६	७
			सहयाद्री विभाग			
१.	नाशिक	७	..	१	..	१
२.	ठाणे	४	..	..	..	..
३.	रायगड	१	..	..	..	..
४.	धुळे	६	१	..	..	१
५.	जळगांव	४	..	..	३	३
६.	बीड	१	..	..	..	..
७.	औरंगाबाद	२	..	..	..	..
८.	पुणे	३	..	..	१	१
९.	कोल्हापूर	१	..	..	..	..
१०.	सातारा	१	..	..	..	..
११.	नगर	३	..	..	२	२
	एकूण	३३	१	१	६	८

१	२	३	४	५	६	७
			गोंडवन विभाग			
१.	नांदेड	५	..	..	..	..
२.	अमरावती	१	..	..	..	..
३.	भंडारा	२	१	..	१	२
४.	गडचिरोली	५	..	..	१	१
५.	यवतमाळ	३	..	..	१	१
६.	नागपूर	१	१	..	१	२
७.	वर्धा	१	१	..	..	१
	एकूण	१८	३	..	४	७
	महाराष्ट्र	५१	४	१	१०	१५

परिशिष्ट क्र. ९

उपलब्ध इमारती व कुंपण सुविधा असलेल्या कृषि प्राथमिक केंद्रांची जिल्हानिहाय संख्या

अ.क्र.	जिल्हा	शेती प्राथमिक केंद्र असलेल्या शाळांची संख्या	इमारती उपलब्ध असलेल्या केंद्रांची संख्या				इमारतीची दुरुस्ती आवश्यक असणाऱ्या केंद्रांची संख्या	कुंपण सुविधा असलेल्या केंद्रांची संख्या.
			जनावरे	मजुर	अवजारे	शेतीमाल		
१	२	३	४	५	६	७	८	९
			सहयाद्री विभाग					
१.	नाशिक	७	६	२	७	४	३	१
२.	ठाणे	४	२	–	–	–	१	–
३.	रायगड	१	–	–	–	–	–	–
४.	पुणे	६	१	–	–	१	–	१
५.	जळगांव	४	४	–	–	२	३	–
६.	बीड	१	१	–	–	–	–	–
७.	औरंगाबाद	२	२	–	१	१	१	–
८.	पुणे	३	१	–	१	१	२	–
९.	कोल्हापूर	१	–	–	–	–	–	–
१०.	सातारा	१	१	–	–	–	१	–

(२)

१	२	३	४	५	६	७	८	९
११.	नगर	३	१	–	–	–	–	–
	एकूण –	३३	१९	३	७	९	११	२
				गोंडवन विभाग				
१.	नांदेड	५	२	–	–	–	–	–
२.	अमरावती	१	१	–	१	१	१	–
३.	भंडारा	२	–	–	–	–	–	–
४.	गडचिरोली	५	४	२	१	१	१	–
५.	यवतमाळ	३	२	१	२	२	१	–
६.	नागपूर	१	१	१	१	१	–	–
७.	वर्धा	१	१	–	१	–	१	–
	एकूण –	१८	११	४	६	५	४	–
	महाराष्ट्र –	५१	३०	७	१३	१४	१५	२